АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

3

«АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ»
журналына әлавә

Бакы — 1971

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

1954-чү илдән нәшр едилир

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

№ 3 (71)

„АЗӘРБАЈҸАН МӘКТӘБИ“

журналына әлавә

Бакы—1971

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

МҮНДӘРИЧАТ

I. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

Ә. Әфәндизадә. 1971—1972-чи тәдрис илиндә IV синифләр үчүн Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы . . . 3
Б. Әһмәдов. IV синифдә рабитәли нитг үзрә апарылачаг ишләрә даир . . . 13
Ә. Чаббарова. Миниатүр иншалар . . . 19
И. Зәрбәлијев. Грамматикадан кечилмиш материалларын мөһкәмләндирилмәсиндә вә системә салынмасында мүштәрәклијин ролу . . . 30
М. С. Һәсәнов. Әлавәләрин тәдриси һаггында . . . 39

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

Н. Не'мәтов. IX синфин әдәбијјат дәрсләриндә Азәрбајчан тарихи материалларындан истифадәјә даир . . . 47
Д. Мәммәдов. Әдәбијјат тәдрисиндә жанр хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы . . . 53
З. Әлијева. А. А. Фадејевин «Кәнч гвардија» романынын тәдриси . . . 59
В. Әлијев. Нәсиминин поетик дилиндә мәчазлар системи . . . 69
Һ. Һачыјев. Вәтәнпәрвәрлик лирикасы . . . 80
Һ. Нәсиров. Бәдии әсәрләрин дәрк едилмәсиндә ифадәли охунун ролу . . . 86
С. Ағајев. Хагани јарадычылығында мүназирә вә аллегорија . . . 90
Ә. Әфәндизадә. Суаллара чаваб . . . 98
Бу китаблары охујун . . . 105

CamScanner ile tarandı

1971—1972-чи ТӘДРИС ИЛИНДӘ IV СИНИФЛӘР ҮЧҮН АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ
Азәрбајчан ДЕТПИ-нин шө'бә мүдири

IV синифдә Азәрбајчан дили үзрә програм материалларынын бу тәхмини бөлкүсү јалныз бир нүмунә кими тәгдим олунур; мүәллимләримиз буну вачиб вә мәчбури планлашдырма һесаб етмәмәлидирләр. Вердијимиз нүмунәдән истифадә едәрәк һәр бир мүәллим өз синфи үчүн бөлкүнүн даһа конкрет вариантыны тәртиб едә биләр.

Програм материалларынын планлашдырылмасына аид һазырладығымыз бу нүмунәдә мүасир дидактика вә методиканын мә'лум принсипләри әсас тутулмушдур. Һәмин принсипләрдән бә'зиләри һаггында бурада, гыса да олса, изаһат вермәк лазым кәлир.

Бүтүн мөвзуларын планлашдырылмасында дидактик материаллардан (сөз, сөз бирләшмәләри, чүмлә, рабитәли мәтн) даһа чох истифадә едилмәсинә, беләликлә, мәшғәләләрдә практик ишләрин әсас јер тутмасына хүсуси диггәт јетирилмишдир. Бу, дилин мүхтәлиф саһәләри илә әлагәдар ганунаујғунлуглары шакирдләрин даһа јахшы дәрк етмәсинә, нитг вәрдишләринә онларын даһа тез вә мөһкәм јијәләнмәләринә әлверишли имкан јарадыр.

Бөлкүнү һазырларкән шифаһи чалышмалардан тез-тез истифадә едилмәсинә лазыми әһәмијјәт верилмишдир. Бундан мәгсәд нитг нүмунәләри (дил фактлары) үзәриндә тәһлилдән даһа чох истифадә олунмасыны тә'мин етмәкдән ибарәтдир.

Scanned with CamScanner

Шифаһи чалышмалар, адәтән, јазылы чалышмалардан әввәл апарылыр. Чүнки белә һалда шакирдләр бу вә ја дикәр дил һадисәси илә әлагәдар лингвистик тәсәввүрләрә, практик вәрдишләрә әсаслы сурәтдә јијәләнир, нәтичәдә јазылы чалышмалары инамла, һәвәслә, сыхылмадан, әсәби кәркинлик кечирмәдән јеринә јетирир вә мүвәффәгијјәтләриндән фәрәһләндикләри үчүн өзләриндә мә'нәви јүнкүллүк, раһатлыг һисс едирләр. Јазылы чалышмалары шифаһи тәмринләрин әсасында апармаг һәм ишин сүр'әтини артырмаға, һәм дә даһа чох иш көрмәјә имкан верир.

Бөлкүдәки методик көстәришләрдә нитг мәдәнијјәтинә вә үслубијјат мәсәләләринә хејли јер верилмишдир; бу, дили онун мүхтәлиф аспектләрини әһатә етмәклә өјрәнмәк вәзифәсини јеринә јетирмәк бахымындан чох мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Програм материалларынын планлашдырылмасына аид бу нүмунәдә мүәллиф һәр мөвзу илә әлагәдар көрүләчәк ишин мәзмунуну, гыса шәкилдә дә олса, әһатә етмәјә чалышмышдыр; мүәллимин ишини мүәјјән дәрәчәдә јүнкүлләшдирмәк үчүн, јери кәлдикчә, дидактик материаллара аид бә'зи нүмунәләр вермишдир.

Мә'лум олдуғу кими, бу тәдрис илиндә IV синиф шакирдләринин Азәрбајчан дилиндән ибтидаи курс үзрә һазырлыг сәвијјәси, бир нөв, натамам олдуғу үчүн (көһнә програм әсасында анчаг I—III синифләрин материалларыны өјрәндикләринә көрә) һәмин синфин јени програмында мүвафиг дәјишикликләр едилмәси лазым көрүлмүшдүр. Башлыча дәјишиклик ондан ибарәтдир ки, програмын «I—III синифләрдә кечилмишләрин тәкрары» адлы бөлмәси «I—III синифләрдә кечилмишләрин тәкрары вә нитг һиссәләри һаггында әлавә мә'луматлар» ады алтында верилмиш вә һәмин бөлмәнин тәдрисинә 12 саат әвәзинә, 42 саат вахт ајрылмышдыр. Бу, чари дәрс илиндә һәмин синифләрдә Азәрбајчан дилинә һәфтәдә бир саат артыг вахт ајрылмасы һесабына мүмкүн олмушдур. Јени дәрсликдә «Кечилмишләрин тәкрары» бөлмәси јалныз 12 саатлыг материалы әһатә едир. Бәс нитг һиссәләри һаггында әлавә мә'луматларла әлагәдар мәшғәләләрдә мүәллим шакирдләри һансы дидактик материаллар үзәриндә ишләтмәлидир? Бөлкүдә бу проблеми һәлл етмәк үчүн, әсасән, ики «чыхыш **јолу» көстәрилмишдир:** 1) IV синиф үчүн көһнә дәрсликдәки (Ә. Әфәндизадә, «Азәрбајчан дили») мүвафиг материаллардан истифадә едилмәси мәсләһәт көрүлмүш, 2) бөлкүдә конкрет көстәришләр вә дидактик материалларын сечилмәси илә әлагәдар нүмунәләр верилмишдир.

CamScanner ile tarandı

Шакирдләри IV синфин кечмиш дәрслији илә тә'мин етмәк үчүн мәктәбин јалныз дахили имканларындан (һәмин дәрслији V синфә кечән шакирдләрдән топлајыб мүвәггәти олараг IV синиф шакирдләринә пајламаг имканындан) истифадә етмәк лазым кәләчәкдир.

Тәдрис или 35 һәфтәдән ибарәтдир. Демәк, програм материалларынын өјрәнилмәсинә ил әрзиндә 210 дәрс сааты сәрф едилмәлидир; бундан 40 сааты рабитәли нитгин инкишафы үзрә ишләр үчүн ајрылмышдыр.

I РҮБ (СЕНТЈАБРЫН 1-дән НОЈАБРЫН 4-дәк)

I рүб 9 һәфтә 2 күндән ибарәтдир. Саатларын үмуми мигдары: 55 саат.

I—III синифләрдә кечилмишләрин тәкрары вә нитг һиссәләри һаггында әлавә мә'луматларын верилмәси—42 саат; рабитәли нитгин инкишафы—12 саат.

1. Дил һаггында кириш сөһбәти (1 саат).

Дил ичтимаи үнсијјәт васитәсидир. Азәрбајчан дилинин сосиалист милләтләринин дилләри сырасында јери. Јазылы вә шифаһи нитг. Дил вә јазы. Дили нә үчүн өјрәнмәк вачибдир.

2. Сөзүн тәркиби (2 саат).

Көк вә шәкилчи. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр, бунларын дикәр шәкилчиләрдән фәрги. Ејни көклү вә ја гоһум сөзләри мәтндән сечә билмәк.

Сөздүзәлдичи шәкилчиси олан сөзләри гоһум сөзләрдән фәргләндирмәк үзәриндә чалышмалар (мәсәлән, **бағда, бағын, бағлар—бағча, бағбан, бағлыг; пәрдәдән, пәрдәјә, пәрдәнин—пәрдәли, пәрдәлик; сүддән, сүдүн, сүдү—сүдлү, сүдсиз, сүдчү** вә с.).

Ејни көклү (гоһум) сөзләри чүмләләрдә ишләтмәјә аид чалышмалар.

Scanned with CamScanner

3. **Шәкилчиләрин јазылышы** (1 саат).

Аһәнк гануну; сөзләрдә галын вә ја инчә саитләрин бир-бирини изләмәси, галын додагланан вә ја инчә додагланан саитләрин бир-бирини изләмәси.

Сөзүн сон саитинин аһәнкинә ујғун олараг шәкилчиләрин ики вә дөрд чүр јазылышы. Исмин һал вә фе'лин заман шәкилчиләриндән ики вә дөрд чүр јазыланларын тәһлили. Верилмиш сөзләрә аһәнк ганununa ујғун олараг шәкилчиләрин артырылмасы.

4. **Сөзүн гурулушча нөвләри** (3 саат).

Садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрин характер әламәтләри. Верилмиш мәтндә садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләри сечә билмәк. Верилмиш дүзәлтмә сөзләри мә'налы һиссәләринә ајырмаг вә һәмин шәкилчиләр васитәсилә башга сөзләр дүзәлдиб јаза билмәк. Верилмиш дүзәлтмә сөзләри **(күл, күллү, күлчү; әмәк, әмәкчи, әмәкдар...)** чүмләләрдә ишләтмәк.

Верилмиш ајры-ајры садә сөзләрдән мүрәккәб сөзләр дүзәлтмәк. Мүрәккәб сөзләрә аид мүстәгил мисаллар сөјләмәји бачармаг. Битишик вә дефислә јазылан мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәси (бунларын нечә әмәлә кәлдијини изаһ едә билмәк). Верилмиш мүрәккәб сөзләри чүмләләрдә ишләтмәк.

Тәркибиндә мүрәккәб сөзләр олан рабитәсиз мәтн үзрә хәбәрдарлыглы вә ја изаһлы имла.

Тәхмини мәтн: **1. Автобусумуз Кировабаддан һачыкәндә јола дүшдү. 2. Гардашым ајаггабы фабрикиндә ишләјир. 3. Гарагуш јыртычы гушлардандыр. 4. Гызылкүл чох әтирли олур. 5. Истиот дәнәли биткидир. 6. Гартал сүзә-сүзә дағын әтәјинә енди. 7. Рамиз дәфтәр-китабыны портфелә јығды. 8. Шүшәбәндин габағында күл-чичәк әкилмишди.**

5. **Сөз көкләриндә саитләрин јазылышына аид чалышмалар** (3 саат).

Гоша саитли сөзләрин јазылышына аид лүғәт үзрә имла.

Тәхмини мәтн: **саат, чамаат, мааш, једдииллик, аилә, зәиф, мүәллим, мүдафиә, радио, пионер, шүар, тәбиәт, театр, шаир.**

CamScanner ile tarandı

Гоша саитли сөзләрдән бир нечәсини чүмләләрдә ишләтмәк.

Сөз көкләриндә мүхтәлиф саитләрин јазылышына аид лүғәт үзрә имла. Тәхмини мәтн: **Азәрбајчан, гәһрәман, дөвләт, дүшмән ,кағыз, мә'дән, мишар, пенчәк, пәнчәрә, памбыг, тә'тил, пилләкән, һүчум, ше'р, чүнки, мә'лумат, е'лан, командир ,колхоз, Москва, комбајн, мотор, портфел, пароход, паровоз, агроном.** Бу кими сөзләрдә чәтин саит һәрфин алтындан хәтт чәкмәк. Һәмин сөзләрдән бир нечәсини чүмләләрдә ишләдиб јазмаг.

Ејни сөзләр (јухарыдакы тәхмини мәтнләрдә верилмиш сөзләр) әсасында лүғәт үзрә сечмә имла (шакирд јазылышыны мөһкәм билмәсинә әмин олдуғу сөзләри дәфтәриндә сол сүтунда, мөһкәм билмәсинә шүбһә етдији сөзләри исә саг сүтунда јазыр).

6. **Сөз көкләриндә мүхтәлиф самитләрин јазылышына аид чалышмалар** (3 саат).

Гоша самитли сөзләрин јазылышына аид лүғәт үзрә имла. Тәхмини мәтн: **Ајаггабы, тогга, мүәллим, сәккиз, диррик, тәјјарә, једди, касса, диггәт, әлли, пилләкән, әввәл, әдәбијјат, ичтимаијјәт, доггуз, һәдијјә, әһәмијјәт, чаггал, гәссаб, гүввә.**

Һәмин сөзләри гоша самитләринә көрә груплашдырыб ајры-ајры сүтунларда јазмаг.

Сөз көкләриндә мүхтәлиф самитләрин јазылышына аид лүғәт үзрә имла. Тәхмини мәтн: а) **кәнд, ганад, булуд, палыд, сәрһәд, ағач, турач, кәнч; кәрпич, палаз, хоруз, гарпыз; пәләнк, түфәнк, гәшәнк, рәнк;** б) **хәстә, уста, дәстә, аста, пүстә, дәфтәр, һәфтә, мәфтил, шафталы;** в) **занбаг, зәнбил, шәнбә, тәнбәл, памбыг, лампа;** г) **картон, карандаш, колхоз, клуб, коммунист; галстук, графин, конфет, електрик; асфалт, автобус, автомобил, автомат;** д) **агроном, вағзал, мәшғәлә.**

7. **Сәрбәст имла вә онун тәһлили** (2 саат).

Тәхмини мәтн;

Көрүш.

1. Автобус гәсәбәнин кирәчәјиндә сүр'әтини хејли азалтды. Әскәр палтарлы бир оғлан сүрүчүјә разылыг едиб чәлд јерә атылды. Чынгыллы чығырла гәсәбәјә доғру аддымлады.

2. Оғлан јашыллыға бүрүнмүш бағлы-бағатлы бир һәјәтин јанында дајанараг әтрафа көз кәздирди. Әскәр палтарлы

Scanned with CamScanner

оғлан бағда нуранн бир киши көрдү. О, мејнәләрин арасы илә кәзишир, һәрдән чынғыллы чығыра бахырды. Оғлан астадан деди:

— Сабаһыныз хејир.

3. Шаһвәләд киши саламы алды, лакин кәнч оғланы таныја билмәди. Буну һисс едән оғлан дилләнди:

— Нечәсән, баба?

Гоча бу сөзү ешитчәк дурухду вә диггәтлә оғлана бахды.

4. Бирдән јашына хас олмајан чәлдликлә әскәрә тәрәф кәлди. Ону голлары арасына алыб бағрына басды. Сонра сонсуз бир севинчлә деди:

— Ағыллы балам, сәнин үзүм пајыны сахламышам. Инди кет евдәкиләри дә севиндир.

8. **Јохлама имла вә онун тәһлили** (2 саат).

9. **Нитг һиссәләри** (1 саат).

Чәтин олмајан кичик бир мәтндәки сөзләрин һансы нитг һиссәләринә аид олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк.

Гејд: дәрсликдә «Нитг һиссәләри» башлығы алтында верилмиш материалда зәрфин дә ады чәкилир, һәтта, 25-чи чалышмада зәрфләри тапыб көстәрмәк тәләб олунур. Ибтидаи синифләрдән шакирдләрин зәрф һаггында һеч бир мә'луматы олмадығыны нәзәрә алараг мүәллим һәмин материалдан онларын билијинә мүвафиг шәкилдә истифадә етмәји унутмамалыдыр.

Нитг һиссәләриндән һансыларын (исим, фе'л) дилимиздә ән чох ишләнмәси һаггында мә'лумат.

Верилмиш ејни көклү сөзләрин һансы нитг һиссәсинә аид олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк **(су, сучу, суламаг, сулу; иш, ишчи, ишләк, ишләмәк; од, одлу, одламаг, сәрин, сәринлик, сәринләмәк; көз, көзлүк, көзләмәк; тәмиз, тәмизкар, тәмизлик, тәмизләмәк).**

Нитг һиссәләри вә чүмлә үзвләри. Бир нечә чүмләнин нитг һиссәләри вә чүмлә үзвләринә көрә тәһлили (мәсәлән, **Ариф китабы мәнә верди. О, чалышган шакирддир. Ушаглар чичәкләри суладылар).**

10. **Исим** (5 саат).

а) Исмин мә'насы (1 саат).

Исмин мә'насы вә суаллары. Нүмајиш етдирилән мүвафиг бир вә ја бир нечә шәкилдә исимләри «тапыб» көстәрмәк. Луғәт материалы үзрә имладан исимләри сечиб јазмаг (вә ја шифаһи көстәрмәк). Синиф вә ја мәктәблә әлагәдар әшјаларын адларыны јазмаг (10—15 сөз).

Исмин тәк, чәм ола билмәси.

Хүсуси исимләрдә бөјүк һәрфин ишләнмәси.

б) Исмин һалланмасы (2 саат).

Дәрсликдәки чәдвәлләр әсасында саит вә самитлә битән исимләрин һал шәкилчиләриндәки фәрги көстәрә билмәк. Сону **х** вә **ғ** илә дејилиб, г илә јазылан исимләрин һалланмасы. Белә исимләрдә г самитинин ғ самитинә кечмәси.

Сон самити **к** илә јазылан исимләрин һалланмасы. Белә исимләрдә **к** самитинин **ј** самитинә кечмәси.

в) Исмин тәкрарына аид чалышмалар (2 саат).

Верилмиш исимләри чүмләдә ишләтмәк **(мазут, кәлбәтин, мишар, моруг, мүһәндис, график, скамја).**

Хәбәрдарлыглы имла (дәрсликдәки мәтн үзрә). **Гејд:** јазыларындакы сәһвләри шакирдләр мәтн үзрә јохлајыб өзләри дүзәлдирләр.

Мүәллимин вердији чүмләләрдәки исимләри, онларын грамматик әламәтләрини (суалыны, тәк вә ја чәм олмасыны, һалыны) көстәрмәк.

Исимләрин тематик сијаһысыны тәртиб етмәк. **Мөвзулар:** нәглијјат васитәләрини билдирән сөзләр (трамвај, троллејбус, тәјјарә, кәми...); мәктәбә, кәнд тәсәррүфатына, идман вә ја мәтбәх әшјаларына аид сөзләр; дил һағындакы елмә аид сөзләр (терминләр). Шакирдләрин сечиб јаздыглары сөзләр һаггында (онларын јазылышы, мә'насы, ишләнмә даирәси) изаһатлары.

11. **Өјрәдичи ифадә вә онун тәһлили** (3 саат).

Ифадәнин дәрсликдәки мәтн үзрә (сәһ. 17) вә ја әдәбијјатдан кечилмиш һәр һансы кичик һекајәнин мәзмуну әсасында јаздырмаг олар.

12. **Сифәт** (8 саат).

а) Сифәт һаггында үмуми анлајыш (2 саат).

Сифәтин әшјанын әламәтини билдирән сөзләр олмасы. Шакирдләрин сифәт кими таныдыглары сөзләрдән бә'зиләринин чүмлә вә ја сөз бирләшмәси дахилиндә фе'лә аид олдугда сифәт һесаб едилмәмәси (бу заман һәмин сөзләрин зәрф олмасы һаггында шакирдләрә мүәјјән анлајыш вермәк мәсләһәт көрүлүр).

Scanned with CamScanner

Верилмиш мәтндән сифәтләри аид олдуғу исимлә бирликдә сечиб көстәрә билмәк.

Верилмиш исимләрә сифәтләр артырыб сөз бирләшмәләри шәклиндә јазмаг. Нүмајиш етдирилән бу вә ја дикәр шәкилдәки сифәтләри «тапыб» көстәрә билмәк.

Ејни бир әшјанын мүхтәлиф әламәтләрини билдирән сифәтләр сечиб јазмаг (мәсәлән, ағач—һүндүр, бөјүк, јашыл, чылпаг, алчаг, көлкәли...).

Верилмиш сифәтләрә әкс мә'налы сифәтләр сечиб јазмаг (чалышган-.., узун-.., тәмиз-.., һүндүр-.., ширин-.., әјри..).

б) Сифәт дүзәлдән шәкилчиләр (2 саат).

Верилмиш дүзәлтмә сифәтләри көк вә шәкилчијә ајырмаг, ејни шәкилчиләрлә башга сифәтләр дүзәлдә билмәк (**енли јол, мејвәли бағлар, һәјәтдәки һовуз, ејвандакы дибчәкләр**).

IV синифләр үчүн көһнә дәрсликдәки (мүәллифи Ә. Әфәндизадә) 84, 85, 87 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш.

Луғәт үзрә имла. Техмини мәтн: **чылпаг гајалар, гәһрәман дөјүшчү, даддлы әнчир, әтирли чичәк, мә'налы сөһбәт, мәшһур нефтчи, нөгсанлы јазы, нәһәнк бина, чәһрајы парча, сусуз чөлләр, мешәдәки һадисә, бағчадакы ағачлар, сәрһәддәки һадисә, мәһсулдар торпаг.**

Имладакы орфографик сәһвләр үзәриндә иш апарылдығдан сонра дүзәлтмә сифәтләри тәркибинә көрә тәһлил етдирмәк (онларын һансы нитг һиссәсиндән вә һансы шәкилчиләр васитәсилә дүзәлдијини мүәјјәнләшдирмәк).

в) Сифәтләрин әввәлиндә **ән, чох** вә **даһа** сөзләринин ишләнмәси (2 саат).

IV синиф үчүн көһнә дәрслијин (мүәллифи Ә. Әфәндизадә) 9-чу §-дакы материаллар үзәриндә иш (тапшырыг 90, 91, 92, 95).

г) Сифәтин тәкрары (2 саат).

IV синиф үчүн көһнә дәрсликдәки 10-чу §-да верилмиш материаллар үзәриндә иш (тапшырыг 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104).

13. Мәтнә јахын өјрәдичи ифадә (2 саат).

Ифадә мүәллимин сечдији тәсвири характерли мәтн үзрә апарылмалы, ифадәнин тәһлили заманы шакирдләрин өз јазыларында сифәтләрдән јерли-јериндә нечә истифадә етмәләринә хүсуси диггәт јетирмәлидир.

CS CamScanner ile tarandı

14. **Әвәзлик** (4 саат).

а) Шәхс әвәзликләри (2 саат).

Шәхс әвәзликләри, онларын тәк вә чәми. Исимләрин нә вахт вә нә үчүн әвәзликләрлә әвәз олундуғуну өјрәнмәк мәгсәди илә әдәбијјат дәрслијиндәки мүвафиг бир мәтн (парча) үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсини тәшкил етмәк.

Икинчи шәхсин чәмини билдирән **сиз** әвәзлијиндән нәзакәт, һөрмәт мәгсәди илә истифадә мәгамы һаггында мә'лумат (**Сәни чағырырлар** әвәзинә, **Сизи чағырырлар** вә с.).

Шәхс әвәзликләринин исим кими һалланмасы. IV синфин көһнә дәрслијиндәки 128, 129, 131 нөмрәли тапшырыглар үзәриндә иш.

б) Ишарә әвәзликләри (2 саат).

IV синфин көһнә дәрслијиндәки 15-чи §-да верилмиш материаллар (тапшырыг 135, 136, 138) үзәриндә иш.

15. **Өјрәдичи инша вә онун тәһлили** (әдәбијјат дәрслијиндәки «Вур, чомағым, вур...» вә ја «Газанылмыш манат» нағылларынын мәзмуну әсасында) (3 саат).

16. **Фе'л** (4 саат).

а) Фе'лин мә'насы вә нитгимиздә ролу (2 саат).

Фе'л әшјанын һәрәкәтини билдирән сөзләрдир. Фе'лин синтактик ролу. Мүхтәлиф әшјаларын мүхтәлиф һәрәкәтини билдирмәк үчүн фе'лләр сечмәкдән ибарәт шифаһи чалышмалар (**гушлар учур, шығыјыр, охујур, үзүр, јумуртлајыр, дән јејир, јува гурур... Ат кишнәјир, отлајыр, гачыр, ишләјир... Су ахыр, далғаланыр, донур, буланыр вә с.**). Фикри дәгиг ифадә етмәкдә верилмиш фе'лләрдән даһа мүнасиб оланыны сечә билмәк; мәсәлән, **О, достуну (јола салды, өтүрдү). Биз јајда пионер дүшәркәсиндә (динчәлмишик, истираһәт етмишик). Гонаглар (отурдулар, әјләшдиләр). Уста Гурбан өз көһнә досту илә хејли (данышды, сөһбәт етди)** вә с.

Верилмиш исимләрә онларын һәрәкәтинә ујғун фе'лләр сечиб чүмләләр шәклиндә јазмаг; мәсәлән, **көј** (курулдајыр), **шимшәк** (чахыр), **дәниз** (далғаланыр), **күнәш** (гыздырыр), **ај** (ишыгландырыр), **күләк** (выјылдајыр), **ағачлар** (чылпаглашыр) вә с.

б) Фе'лин заман вә шәхсә көрә дәјишмәси (3 саат).

Мәтндән фе'лләри сечиб заманыны тә'јин етмәк. Бу ва ја дикәр заманда ишләдилмиш фе'лләри башга заманла әвәз

Scanned with CamScanner

етмәк. Фе'лин шәхсләрә көрә дәјишмәси. Фе'лин кәләчәк заман шәкилчиләринин (ачаг, әчәк) сонундакы **г**, **к** самитләринин **ғ**, **ј** самитләринә кечмәси.

Өјрәдичи имла (дәрсликдәки мәтн үзрә, сәһ. 16).

17. **Рүб әрзиндә кечилмишләрин тәкрары** (1 саат).

18. «Әсил пионер белә олар», «Мешәдә һадисә», «Дәрсдән сонра», «Мараглы һадисә» мөвзуларындан бири үзрә өјрәдичи инша (3 саат).

19. **Јохлама имла вә онун тәһлили** (2 саат).

20. **Мүәллимин ихтијарына верилән еһтијат саатлары** (2 саат).

CamScanner ile tarandı

IV СИНИФДӘ РАБИТӘЛИ НИТГ ҮЗРӘ АПАРЫЛАЧАГ ИШЛӘРӘ ДАИР

Профессор Б. ӘҺМӘДОВ

IV синиф шакирдләринин рабитәли нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн Азәрбајчан дили програмында 40 саат вахт нәзәрдә тутулмуш, лакин бу саһәдә мүәллимин көрәчәји ишләрә даир орада һеч бир конкрет мәсләһәт верилмәмишдир. Буну нәзәрә алараг, һәмин синифдә апарылачаг ифадә вә иншалар һаггында мүәјјән фикир сөјләмәји лазым билирик.

Рабитәли нитг инкишафы дедикдә, биринчи нөвбәдә, шакирдин өз фикрини сәлис, ајдын, ардычыл, јығчам вә тә'сирли шәкилдә ифадә етмәси нәзәрдә тутулур. Шакирд кәрәк әввәлчә ифадә едәчәји фикри јахшы мәнимсәсин, сонра исә ону дил чәһәтдән доғру ифадә едә билсин. Демәк, рабитәли нитг һәр бир мәзмунун өзүнәмүвафиг форма илә ифадә едилмәсиндән ибарәтдир.

Рабитәли нитгә верилән башлыча тәләбләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Нитг мәзмунча долғун олмалыдыр. Шакирд дилдән өз фикрини башгаларына чатдырмаг, еләчә дә башгаларынын фикрини баша дүшмәк үчүн истифадә едир. Фикир олмајан јердә, ону ифадә етмәјә еһтијач да олмаз; јә'ни дил дә олмаз. Буну нәзәрә алараг, һәр шејдән әввәл, шакирдин һаггында данышачағы материалы јахшы мәнимсәмәсинә чалышмаг лазымдыр.

2. Шакирдин данышдығы материал мүәјјән мәнтиги ардычыллыгла ифадә едилмәлидир. Фикрин ардычыллығы позулдугда нитгдәки рабитә дә позулур вә динләјән шәхс данышаны чәтинликлә баша дүшүр.

Scanned with CamScanner

3. Долғун мәзмун вә ардычыл һадисәләр грамматик, үслуби чәһәтдән дүзкүн гурулмуш, лексик чәһәтдән зәнкин олан чүмләләрлә ифадә олунмалы, һәр бир сонраки чүмлә әввәлки илә мүәјјән мәнтиги вә синтактик әлагәјә кирмәли, онун мә'насыны ачмалы, тамамламалыдыр.

4. Рабитәли нитгин долғун вә сәлис олмасы, шакирдин әсас вә икинчи дәрәчәли һадисәләри бир-бириндән ајыра билмәмәси, мүһүм әһәмијјәти олан мәсәләләри өн плана чәкә билмәси илә бағлыдыр. Чүнки бә'зән шакирд һадисәнин үмуми инкишаф хәттиндә әсас јер тутан мәсәләни унудур, аз әһәмијјәти олан мәсәләләр үзәриндә дајаныр ки, бу да мә'насыз узунчулуға, фикрин зәиф вә натамам ифадә олунмасына кәтириб чыхарыр.

5. Рабитәли нитгә верилән тәләбләрдән бири дә одур ки, шакирд һазыр китаб чүмләләрини әзбәрләмәсин, фикрини мүстәгил, сәрбәст шәкилдә ифадә едә билсин. Онун јазысында, данышығында өз үслуби, өз нәфәси, өз руһу һисс олунсун. М. И. Калинин һазыр китаб чүмләләри илә данышан шәхсләр һаггында демишдир: «Сизин дүшүнчәниз ишләмир, јалныз дилиниз ишләјир»[1]. «Һәләлик сиз өз дилинизлә дејил, өзкә дили, һазыр чүмләләрлә данышмаға чалышырсыныз. Сизин чыхышларынызда өз фикриниз, чанлы фикир бүрузә верилмир. Сизин нитгиниз инсаны гыздырмајан ај ишығына бәнзәјир.

Өз чүмләләринизи өзүнүз гурмалысыныз»[2].

Демәли, рабитәли нитг шакирдин мүстәгиллијини, јарадычылыг мејлини дә инкишаф етдирмәлидир.

IV синиф шакирдләри, әсасән, иншанын ашағыдакы нөвләриндән истифадә етмәлидирләр: тәсвир характерли иншалар; мүһакимә характерли иншалар; һекајә (тәһкијә) характерли иншалар; мәгалә характерли иншалар вә с. Ифадә јазыларын исә чәми ики нөвүндән, кениш вә јығчам, истифадә олунур.

Шакирдләр һаггында данышдыглары вә ја јаздыглары објекти ики чәһәтдән дүзкүн дәрк етмәлидирләр: онлар мөвзуну (нәдән бәһс олунур?) вә гаршыја гојулмуш мәгсәди (нечә бәһс олунур, нәји ашкар етмәк лазымдыр?) баша дүшмәли, бу ики анлајышы (мөвзу вә әсас фикир) гаршылыглы әлагәдә вермәји бачармалыдырлар. Бу мәсәлә она көрә вачибдир ки, шакирдләр чох вахт ја мөвзудан кәнара чыхыр, лазым олмајан шејләрдән сөһбәт ачырлар, ја да мөвзуну, онун ирәли сүрдүјү мәтләби әһатә етмир, һәддиндән артыг гыса јазыр вә ја данышырлар.

Бу типдән олан нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн јени дәрсликдә бир сыра зәрури тапшырыглар верилмишдир. Мәсәлән, верилмиш сәрлөвһәләрдән мәтнин мәзмунуна даһа чох ујғун кәләни сечин; верилмиш мәтнә мувафиг ад верин (сәрлөвһә тапын); мәтндән онун мәзмунуну даһа долғун әкс етдирән чүмләләри тапын вә с.

Мүәллим шакирдләрин јаздыглары илк иншалардан 1—2 синин коллектив музакирәсини тәшкил едәрәк мәзмунун нечә әһатә олундуғуну, артыг чүмләләрин лазымсыз јерә ишләдилдијини, еләчә дә, әксинә, бә'зи чүмләләри ишләтмәјин зәрурилијини әјани шәкилдә шакирдләрә чатдыра биләр вә чатдырмалыдыр.

Иншанын вә ифадәнин мөвзусу, мәзмунун мөвзуја ујғун кәлиб-кәлмәмәси, мөвзунун әһатә олунуб-олунмамасы үзәриндәки бу чүр иш бүтүн ил боју, систематик шәкилдә давам етдирилмәли, нөгсанлар мүнтәзәм олараг ислаһ едилмәлидир.

IV синиф шакирдләри ики чүр тәсвирлә гаршылашырлар. Бунлардан бири «рәсми» тәсвирдир. Бу, тәсвир едилән әшјанын, һадисәнин ән мүһүм заһири әламәтләрини ашкара чыхармаг вә јазыда (еләчә дә шифаһи нитгдә) әкс етдирмәкдир. Тәсвирин дикәр нөвү бәдии тәсвирдир. Бурада шакирд бүтүн зәрури әламәтләри јох, онлардан даһа чох хошуна кәләни, даһа вачиб һесаб етдијини тәсвир един. Мәсәлән, ушаглара дејәк ки, пишији һәм «рәсми» (елми), һәм дә бәдии чәһәтдән тәсвир етмәји тапшырмаг олар. Шакирдләр биринчи һалда өз јазыларында онун (пишијин) харичи көркәмини, башга пишикләрдән фәргини (еләчә дә охшарлығыны) әкс етдирирләр. Икинчи һалда исә тәсвир едилән пишијин һансы чәһәти илә даһа чох марагландыгларыны, бу пишијин һансы әламәтинин онларын даһа чох хошуна кәлдијини (мәсәлән, чевиклијини, гочалығыны, сичанлара аман вермәмәсини вә с. әламәтләрдән бирини) әсасландырмағы, әтрафлы шәкилдә «нүмајиш» етдирмәји әсас мәгсәд кими гаршыја гоја биләрләр. Тәсвир елә верилмәлидир ки, онун әсасында чисим вә һадисә-

[1] М. И. Калинин. Коммунист тәрбијәси һаггында, Ушагкәнчнәшр, Бакы, 1948, сәһ. 50.

[2] Јенә орада, сәһ. 60—61.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

ни тәсәввүр етмәк, шәклини чәкмәк мүмкүн олсун. Белә иншалар шакирдләрин диггәтини, мүшаһидәчилик габилијјәтләрини инкишаф етдирир, онларда елми вә бәдии үслубун формалашмасына мүсбәт тә'сир көстәрир.

Методик әдәбијјатда шакирдләрин мүшаһидәчилик габилијјәтини (вә бунунла әлагәдар нитгини) инкишаф етдирмәк үчүн мараглы тапшырыглар верилмишдир. Мәсәлән, Ј. И. Тихејева «Ибтидаи мәктәбдә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк јоллары» (М., 1965) адлы әсәриндә белә тапшырыглар тәклиф едир: 1) Сәһәр мәктәбә кәләркән јолунун үстүндә олан биналардан биринә нәзәр сал; бу бинанын әсас әламәтләрини јадда сахла. Сонракы күнләрдә дә мүшаһидәни давам етдир. Јени әламәтләр тапмаға чалыш. 2) Синифдә мән сәнә һәмин бинаны тәсәввүрүндә чанландырмағы тапшырачағам. Бинаны јазылы шәкилдә тәсвир едәчәксән. Евә гајыдаркән јаздығынла бинанын әламәтләрини јолүстү бир дә тутушдур. Сәһвләрини дүзәлт...

Бунлар «рәсми», елми тәсвирә аид нүмунәләрдир. Бәдии тәсвирдә әввәл шакирдин диггәтини даһа чох чәлб едән әламәт көстәрилир, сонракы чүмләләр исә мәһз бу әламәтә, онун ачылмасына, әсасландырылмасына хидмәт көстәрир. Мәсәлән, «Мәним пишијим чох чевикдир...», чүмләси илә башланан иншада бүтүн сонракы чүмләләр һәмин чевиклијин нәдән ибарәт олмасына һәср едилир, шакирд өз пишијинин, доғрудан да, чевик олдугуну әсасландырмаға сә'ј көстәрир.

IV синифдә шакирдләрә дивар гәзети үчүн мә'лумат характерли иншалар (мәгалә) јазмаг да өјрәдилир. Бу мәгсәд үчүн әввәлчә «Азәрбајчан пионери» гәзетиндән, «Пионер» журналындан мүәјјән мәгаләләри охумаг, мүзакирә етмәк (структура чәһәтдән), онун әсас әламәтләрини шакирдләрә чатдырмаг јахшы олар. Ушаглар баша дүшүрләр ки, белә јазыларын әсас чәһәти бир һадисә, бир шеј һаггында садәчә мә'луматын верилмәсиндән ибарәтдир. Нәтичәдә шакирдләрин һәр бири синифдә, мәктәбдә, күчәдә, аиләдә вә с. мүшаһидә етдикләри мараглы бир һадисә һаггында мәгалә јазыр, мә'лумат верирләр.

IV синиф шакирдләри үчүн ән зәрури вә чәтин инша нөвләриндән бири мүһакимә характерли иншалардан ибарәтдир. Белә иншалар үч һиссәдән ибарәт олур: 1) **ирәли сүрүлән** әсас фикир (тезис), 2) бу фикрин, јә'ни тезисин әсасландырылмасы (сүбут) вә 3) нәтичә.

CS CamScanner ile tarandı

Нәтичә, өз маһијјәтинә көрә, тезисин башга формада ифадәсидир, јә'ни сүбута јетирилмиш тезисидир.

Инша-мүһакимәләрдә шакирдләр ән чох ашағыдакы нөгсанлара јол верирләр: тезиси дүзкүн ифадә едә билмәмәк; тезиси сүбут етмәк үчүн лазыми фактларын дүзкүн сечилмәмәси; нәтичәнин тезисә вә онун сүбутуна ујғун кәлмәмәси; тезис, сүбут вә нәтичә арасында әлагәнин позулмасы вә с. Мүһакимә характерли иншада шакирд әсасән, бу вә ја дикәр әламәт, шеј вә с. **нечәдир? вә нијә беләдир?** суалларына чаваб вермәлидир. Мәсәлән, о, «Мән ријазијјаты севирәм» һөкмүнү верирсә, һәмин һөкмү әсасландырмалы, ријазијјатын һәјатдакы мөвгејини, әһәмијјәтини вә с. сәвијјәсиндә мејдана чыхармағы бачармалыдыр. Јалныз белә олдугда биз дејә биләрик ки, бәли, шакирд өз фикрини (тезисини) сүбут етди, бизи инандырды!

Шәхси мүшаһидә (баш вермиш һадисәнин әкс етдирилмәси мә'насында) әсасында апарылан иншалар, бир нөв, һекајә жанрына ујғун кәлир. Белә ки, шакирд өзүнүн шаһид олдуғу, көрдүјү (бә'зән дә ешитдији) бир һадисәни тәһкијә јолу илә ифадә едир. Иншанын бу нөвү (јә'ни инша-һекајә) үч әсас һиссәдән ибарәт олур: а) һадисәнин башвермәси, б) һадисәнин инкишаф едәрәк ән кәркин вәзијјәтә чатмасы, в) һадисәнин нә илә нәтичәләнмәси. Көрүндүјү кими, бу ардычыллыг әдәбијјатшүнаслыгда ишләдилән анлајышлара ујғун кәлир. Шакирдләрә «Јолда», «Тарлада» кими мөвзулар үзрә инша-һекајә јаздырмаг олар.

IV синиф үчүн јени «Азәрбајчан дили» дәрслијинин ән јахшы чәһәтләриндән бири одур ки, бурада инша вә ифадәләрин мәтнләри, планы, апарылма гајдалары вә с. хүсуси тапшырыг мәтнләри шәклиндә әһатә едилмишдир. Она көрә дә дәрслик мүәллимләри методик чәһәтдән дүзкүн истигамәтләндирир вә бизи бу мәгаләдә һәртәрәфли сөһбәт ачмагдан хилас едир. Јалныз ону гејд едим ки, програмда нәзәрдә тутулмуш 40 саатын, тәхминән, үчдә бир һиссәси (14 сааты) ифадәјә, үчдә ики һиссәси исә (26 сааты) инша јазылара һәср олунмалыдыр. Ифадәләр дәрсликдә олан (бә'зән дә әлавә) мәтнләр үзрә апарылмалы, бу јазыларын кениш вә јығчам нөвләриндән истифадә едилмәлидир.

Иншаларын јухарыда көстәрдијимиз нөвләринин һәр биринә аид ил әрзиндә 2—3 јазы апармаг мәсләһәтдир. Даһа дәгиг десәк, шәкил үзрә инша, тәсвир характерли инша, мүһа-

2. Сифариш—4895

Scanned with CamScanner

кимә характерли инша, инша-һекајә, инша-мүһакимә, әввәли верилмиш мәтни давам етдирмәк вә с. нөвләрин һәр биринә анд ил әрзиндә азы ики дәфә јазы апармаг лазымдыр.

Мүәллимләрә мәсләһәт көрүрүк ки, шакирдләрин рабитәли нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәкдән өтрү әлавә мә'лумат алмаг үчүн ашағыдакы китабдан истифадә етсинләр: Ә. Әфәндизадә, Б. Әһмәдов вә башгалары, Азәрбајчан дилинин тәдриси, II һиссә, «Маариф», 1966, сәһ. 120—168.

CamScanner ile tarandı

МИНИАТҮР ИНШАЛАР

Әфшан ЧАББАРОВА
173 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Инша јазылар шакирддән мүстәгил дүшүнмәк, мәнтиги нәтичәләр чыхартмаг, фикир јүрүтмәк вәрдишләри тәләб едир. Бу вәрдишләр синифдән-синфә кечдикчә шакирдләрдә мөһкәмләндирилмәлидир. V—VI—VII синифләрдә шакирдләрә мүхтәлиф мөвзуларда тез-тез кичик һәчмли јазылар—миниатүр иншалар јаздырылса, VIII синифдә онлар јазы ишиндә чәтинлик чәкмәзләр.

Белә бир суал мејдана чыхыр: V—VII синифләрдә даһа чох һансы миниатүр иншалара (тәсвири, әдәби вә ја мүһакимә характерли јазылара) кениш јер верилмәлидир?

Фикримизчә, һамысына. Шакирдләрин һәртәрәфли инкишафы үчүн бу нөвләрин һамысы үзәриндә онларын ишләдилмәси, онларда јазы вәрдишләринин јарадылмасы вачиб вә зәруридир. Лакин бурада да тәдричилик, асандан чәтинә принсипи көзләнилмәлидир.

Тәчрүбә көстәрир ки, тәсвири характерли иншалары јазмаг шакирдә бир о гәдәр чәтин кәлмир. Әкәр мүәллим тәсвир едиләчәк објектә шакирдин диггәтини јөнәлдиб, онда мүшаһидәчилик габилијјәтини инкишаф етдирибсә, јазы иши мүвәффәгијјәтли чыхачагдыр.

Ики ил бундан әввәл V синиф шакирдләринә «Човғунлу күнләр» мөвзусунда инша јазмағы тәклиф етдим. Шакирдләр гыш тә'тилиндән јеничә гајытмышдылар. Бир нечә күн әввәл исә Бакыда бәрк човғун олмуш, асфалт күчәләр буз тутмуш, бүтүн нәглијјат васитәләри дајанмышды. Јанварын 6-да күтләви шәкилдә Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрына Толстојун «Чанлы мејит» тамашасына кетмәли идик.

Scanned with CamScanner

Салонда аз адам варды. Билет аланларын чоху кедиш-кәлиш чәтин олдуғундан тамашаја кәлә билмәмишди. Бајырын шахтасы ичәри дә тә'сир етдијиндән залдакы ушагларын чоху палтоларыны чыхармамышды.

Човғунлу күн... Шакирдләр бу күнү көзләри илә көрмүш, һисс етмишләр. Ахы, Дағлыг мәһәлләсиндә човғунлу вә шахталы күнләрдә су вә газ кәмәрләри донмуш, партламышды. Шакирдләримдән бә'зиси јаначаг үчүн шахтада үшүјә-үшүјә нефт нөвбәсинә дурмалы олмушду.

Ушаглар «Човғунлу күнләр» мөвзусуну асанлыгла јаздылар. Јазылар әлван, рәнкарәнк, мараглы иди. Һәр шакирд човғунун тәсвирини вермәјә чалышмышды. Шахтанын буз нәфәсинин пәнчәрә шүшәләринә вурдуғу нәгшләри тәсвир етмәји дә унутмамышды. Бу чәтин күндә валидејнләринә көстәрдији көмәји гејд етмишди. Әлбәттә, јазы ишиндә үслуб, дурғу ишарәси, орфографик сәһвләрә јол верилмишди. Бу сәһвләр синиф коллективинин иштиракы илә ајрыча саатда ашкара чыхарылмыш вә тәсһиһ едилмишди.

Кечән ил исә, мә'лумдур ки, бир елә гар јағмады. Бешинчиләр «Гыш тә'тили» мөвзусунда јаздыглары тәсвири характерли иншада тәәссүфлә гејд едирдиләр ки, гар јағмыр. Онлар грип хәстәлијинин јајылмасындан јазыр вә бүтүн бу хәстәликләри гарын јағмамасы, микробларын гырылмамасы илә әлагәләндирирдиләр.

Тәсвир објектини јахшы танымаг мәсәләси

Тәсвир објекти шакирдә јахшы таныш олмалыдыр. Бунсуз мүвәффәгијјәтдән данышмаға дәјмәз. Бә'зән белә олур: шакирд тәсвир објектинә јахшы бәләддир, амма нәдән, нечә јазачағыны билмир, әсәр охујур, јазмаға сөз тапмыр, киноја бахыр, фикир сөјләјә билмир. Бу нәдән ирәли кәлир? Демәли, һәмин шакирддә јазы вәрдиши јарадылмамышдыр. Мәсәлән, белә бир мөвзу—«Бизим мәктәбимиз» шакирдләрә тәклиф олундугда бә'зиси бир нечә чүмлә јазыр вә дајаныр. Мүәллим мәктәбин јерләшдији әразини, мәртәбәләрин сајыны, мәртәбәләрдә һансы кабинетләрин, е'малатханаларын јерләшдијини, һансы мәртәбәнин даһа мараглы експонатларла бәзәдилдијини, мәктәбдә һансы мараглы кечәләрин, тәдбирләрин кечирилдијини онларын јадына салдыгда, вәзијјәт дәјишир. Кичик бир јазыда шакирд доғма мәктәбин үмуми мәнзәрәсини верә билир.

CamScanner ile tarandı

Әдәбијјат мүәллимләриндән бә'зиси дејир: «Мән шакирдә дејирәм, нә билирсән ону јаз, мәндән көмәк көзләмә!». Бу, доғру фикир дејилдир. Биз чалышмалыјыг ки, шакирд «нә билирсә» илә кифајәтләнмәсин, бизим ағыллы мәсләһәтләримиздән фајдалансын, өјрәнсин, охусун, јазысы мәзмунлу вә дәрин олсун. Она көрә дә шакирдләр мөвзуја әввәлчәдән һазырлашдырылмалыдыр. Һәр һансы бәдии әсәрин тәдрисинә башлајаркән артыг мүәллим шакирдләрә һәмин мөвзуја аид материал топламағы өјрәтмәлидир. Ситат сечмәк, ујғун епиграф тапмаг, характер вә мүнасибәтләри ачачаг бәдии нүмунәләри, диалоглары «Инша јазыја һазырлыг» дәфтәринә көчүрмәји тапшырмалыдыр. Бир нөв шакирд кичик тәдгигатчыја чеврилмәлидир. Ахы, дәрслик мүәллифләринин бәдии әсәрдән сечдији нүмунәләри, тәһлили нә үчүн шакирд өз јазысына көчүрсүн? Мәкәр нүмунә сечә билмәк, характерләри мүәјјәнләшдирән епизодлары, штрихләри ајырд етмәк чәтин ишдир?

Мүәллим чалышмалыдыр ки, мүмкүн гәдәр һәр бир шакирддә мүстәгил тәһлил вермәк бачарығы јаратсын.

Ишә ашағы синифләрдән башламалыјыг. V синифдә «Султан Сәнчәр вә Гары» һекајәсини тәдрис едәркән, евә белә бир тапшырыг вердим: ашағыдакы суаллара јазылы чаваб верин!

1) Султан Сәнчәр нечә һөкмдар иди?
2) Низаминин фикринчә, падшаһ нечә олмалыдыр?

V синиф шакирди Әлијев Рәфаел суаллара белә чаваб јазмышды (чүмләләр ејни илә шакирдин әдәбијјат дәфтәриндән көчүрүлмүшдүр):

«Султан Сәнчәр чох зүлмкар вә гәддар һөкмдар иди. О, чамаата пислик едир, онлары дөјдүрүр, сөјдүрүр, адамларыны көндәриб бүтүн вилајәти сојурду. Султан Сәнчәр јетимләрин малыны алыр, азғынлыг едир, һәр бучаға ох атырды. О, хырманлары дәнсиз, шәһәрләри евсиз гојур, гарылары инчидирди».

Икинчи суалын исә чавабы белә иди: «Падшаһ чамааты шад етмәли, өлкәсини абадлашдырмалыдыр. Әдаләт онун чырағы олмалы, һараја јетишмәли, вурулан јаралара мәлһәм гојмалыдыр. Һәр заман мәзлумларын истәјинә гулаг асмалыдыр».

Гејд едим ки, V «в» синфи зәиф синифдир. Јохлама јазы ишиндә он үч-он беш нәфәрә гәдәр шакирд ашағы гијмәт алыр.

Scanned with CamScanner

Суаллара чавабы бу синифдә һамы мүвәффәгијјәтлә јазмамышды. Лакин Әлијев Рафаел кими јазанлардан 4—5 нәфәрин миниатүр иншаларыны охутдурдум, шакирдләр ешитдиләр. Сонра бу синифдә:

«Сөзүн дә су кими лэтафэти вар,
Һәр сөзү аз демәк даһа хош олар!»,

«Әкинчиләрин ачы талеји» («Әкинчи»), «Авам ата оғлуну нә үчүн охутмаг истәмирди?» («Охутмурам әл чәкин!») мөвзуларында миниатүр ев иншалары јаздырылды вә јахшы јазыларын сајы артды.

VI «в» синфиндә:

«Онунчүн өјрәтдим ки, әлими бу сәнәтә,
Бир күн сәнә әл ачыб дүшмәјим хәчаләтә».
(«Кәрпичкәсән кишинин дастаны»).
«Дост олса бир адам бир адам илә,
Досту дүшән заман бир чәтин ишә,
Кәрәк көмәк едә она һәмишә»

(«Тысбаға, гарға, кәсәјән, аһу») мөвзуларында кичик иншалар јаздырдым. VI «в» синиф шакирди Зәкијева Нәчибә достлуға аид белә епиграфлар сечмишди:

«Вәфалы дост јад олмаз,
Көрмәсә јүз ил сәни» (Аталар сөзү).
«Дост баша бахар, дүшмән ајаға».
«Јахшы досту јаман күндә сына».

Нәчибә јазмышды: «Мәним чох достларым вар: Ирадә, Наилә, Зәрифә, Алмаз, Бирчә... Адыны чәкдијим гызларла мән бирликдә дәрс һазырлајырам. Кинoја, театра биркә кедирик. Мән достларымы чох севирәм. Онлардан бир күн ајрылдыгда дарыхырам.

Јахшы дост адама дар күндә көмәк әлини узадыр. Бөјүк Низами әсәрләриндән бириндә дејир:

Ким јахшы адамларын бәјәнсә, достлуғуну,
Бир күн көрәр онларын јарарлы олдуғуну.

Мән бир күн хәстәләнмишдим. Јаныма достларым кәлди. Онларын кәлмәсинә чох севиндим. Онлар мәнә кечилән дәрси баша салыб өјрәтдиләр. Бах, көрүрсүнүзмү, дост нечә ширин шејдир? Әкәр достларым олмасајды, ким јаныма кәлиб, мәни севиндирәчәкди?».

CS CamScanner ile tarandı

Һәмин синфин шакирди Ирадә Меһдијева исә јазысыны бу епиграфла башлајыр:

«Ел бир олса, дағ ојнадар јериндән».
(Аталар сөзү).

Һәр адамын досту олур. Досту олмајан һәјәчан кечирир, дарыхыр. Достлуг инсанын һәјатыны мә'наландырыр. Гасым бәј Закир «Тысбаға, гарға, кәсәјән, аһу» тәмсилини достлуға һәср етмишдир. Бурада тысбаға, гарға, кәсәјән вә аһунун möһкәм дост олдугларындан, бачарыг вә габилијјәтләрини бирләшдирдикләриндән данышылыр. Онлар овчу әлинә кечмиш достларыны хилас едирләр. Аһу тора дүшәндә тысбаға сүрүнә-сүрүнә ону хилас етмәјә кәлир. Достлары ону данлајырлар. Тысбаға исә дејир:

Еј әзиз достлар!
Достлугда бир дејин бу нечә олар?
Өзүм билә-билә достларым дарда,
Асудә галајдым мән бир кәнарда?

Мән бу тәмсилдән белә бир нәтичә чыхартдым ки, һәр адам өз достунун чәтин ишә дүшдүјүнү көрәндә она көмәк етмәлидир...»

Бу дәрс илиндә VII синифдә ашағыдакы мөвзуларда кичик ев иншалары јаздырмышам:

«Кәнчин бири Хејир, бириси Шәрди.
Онлар адлары тәк ишләр көрәрди».
«Ханлыглар дөврүнүн ачы мәнзәрәләри...»
(«Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» әсәри үзрә).

VII синиф шакирди Әлијева Е. 1-чи мөвзуја белә епиграфлар јазмышдыр:

«Әзизим каса долмаз,
Мәрд әли касад олмаз,
Јүз намәрдин чөрәјин
Доғрасан, каса долмаз»,
(Бајаты)
«Мәрдлә даш дашы, намәрдлә јемә ашы».
(Аталар сөзү)

Чох вахт өјрәдичи иншалара аид тәхмини план, епиграф јаздырырам. Шакирдләрә тапшырырам ки, планы истәдик-

Scanned with CamScanner

ләри кими дәјишсинләр, јазыларыны башга чүр гурсунлар. Епиграфларын исә јенисини тапсынлар.

«Кәнчин бири Хејир, бириси Шәрди,
Онлар адлары тәк ишләр көрәрди»

мөвзусуна аид белә план јаздырмышдым:

1) Бәдии әсәрләрдә хејирхаһлыг, нәчиблик, садиглик кими инсани кејфијјәтләрин тәсвири (мисал көстәр).

2) Чин гызы Јағманаз Бәһрам шаһа «Хејир вә Шәр» һекајәсини нә мәгсәдлә сөјләјир?

3) Хејрин нәчиблији, хејирхаһлығы һансы епизодларда верилмишдир? Шәри онунла мүгајисә ет; (әсәрдән мисаллар кәтир, шаирин мисра вә бејтләриндән истифадә ет).

4) «Хејир вә Шәр» һекајәси сәнә нечә тә'сир етди? Һекајәдән һансы нәтичәни чыхартдын?

Әлбәттә, бүтүн шакирдләр бу мөвзуларын һамысыны савадлы, үслуб чәһәтдән сәлис јазмамышдылар. Әсил иш орасындадыр ки, бәдии әсәр һаггында шакирдә сәмими сөз сөјләдә билә'сән, ону мүстәгил тәһлил апармаға алышдырасан.

Әмәли јазылар

Бунлар да бир нөв кичик инша јазылардыр. Чалышырам ки, бу јазылар шакирдләри марагландырсын вә онлар һәмин јазыларын әһәмијјәтини дәрк етсинләр. Мәсәлән, мәгалә јазмаг. Синифдә һәр сырада отуранлара мүхтәлиф мөвзуда мәгалә јазмаг тапшырылыр.

Биринчи сыра—«Синфимизин габагчыллары».

Икинчи сыра—«Мән синфимизи нечә көрмәк истәрдим? Һансы тәдбирләр хошума кәлир» вә с.

Мүхтәлиф мөвзуда вә синфин һәјаты илә бағлы јазылар шакирдләрдә күчлү мараг доғурур. Чәсарәтли тәнгидчиләрлә либерал, нөгсанлары өрт-басдыр едәнләр сечилир. Шакирдләрин арзусуну өјрәнир, интизамы позанлара мүнасибәтләрини ајдынлашдырырам. Шакирдләр белә јазыларда да нөгсанлара јол верирләр. Мәкәр бу, мүәллими горхутмалыдыр? Севиндиричи һал будур ки, шакирд гәләмини һәр саһәдә — тәнгид, әдәби тәһлил, тәсвир саһәсиндә сынајыр, нөгсанларыны ашкара чыхарыр, өјрәнир, инкишаф едир.

CamScanner ile tarandı

Протокол јазмаг. Мүәллим протоколун әһәмијјәтиндән данышыр.

Протокол ичласын мәнзәрәсини вермәлидир. Протокол елә јазылмалыдыр ки, ичласда иштирак етмәјән һәр бир шәхс протокол васитәси илә һәмин јығынчағын кедишини тәсәввүр едә билсин. Бу әмәли јазыны декабрын орталарында VI «в» синфиндә шакирдләрә өјрәтмәли идим. Һәр шакирд синиф ичласынын протоколуну јазан катиб иди. Протокол јазмағын бүтүн гајдаларыны, формасыны баша салдым.

Күндәлик мәсәлә:

Гыш тә'тилини мараглы кечирмәк.

Ушаглара тапшырдым ки, евдә синиф рәһбәринин тәклифләрини, мәсләһәтләрини јазсынлар. Бир-ики шакирдин исә чыхышыны версинләр. Бири киноја, дикәри музејләрдән биринә кетмәји, бир башгасы исә синиф коллективинин иштиракы илә јолка шәнлији кечирмәји тәклиф етсин.

Нөвбәти дәрсә кедәндә синифдә бир чанланма көрдүм ки... Демә, һәрә евдә «хәјали» бир ичласын кедишини јазмыш, јолдашларынын чыхышыны гејдә алмыш вә ичласда «гәрар» гәбул етмишди.

Бир нечә күндән сонра синиф рәһбәри мәни дәһлиздә сахлајараг миннәтдарлыгла деди:

— Чох сағ олун, габаг ичлас кечирәндә протокол јазмаға катиб тапмырдым. Инди протокол јазмаг үстүндә катибләр арасында «дава» дүшүр...

Мәктуб јазмаг. Бу да иншадыр. Кичик, миниатүр иншадыр. V синифдә мәктуб јазмағы өјрәтмәздән әввәл шакирдләрә дејирәм ки, сәһвләрлә долу мәктуб јазмаг биабырчылыгдыр. Мәктуб савадлы, сәлигәли олмалыдыр. Чох тәсадүф едилән сәһви әввәлчәдән онларын нәзәринә чатдырырам:

— «Һөрмәтли мәктуб», «Шанлы мәктуб»—јазмаг олмаз. «Һөрмәтли халам, нәнәм, гардашым!»—белә јазмаг лазымдыр.

Сонра онлара, һәгигәтән, јахын адамларына, танышларына, Совет Ордусу сыраларында олан гоһумларына мәктуб јаздырдым. Нөвбәти дәрсдә мәктублар тәсһиһ едилир вә зәрфләрә гојулуб саһибләринә көндәрилирди. Мәктуб јазмағын өјрәдилмәси декабрын сонунчу һәфтәсинә тәсадүф едилдијинә көрә мәктубларда јени ил тәбрикләри вә арзулары әсас јер тутурду.

Scanned with CamScanner

V синифдән чалышырам ки, һәр шакирдин мүталиә дәфтәри олсун. Охудуғу китабларын адыны, мүәллифин фамилијасыны, әсәрин гыса мәзмунуну вә гәһрәманлар һаггында рә'ји хүсуси графаларда гејд етсинләр. Бу јазылар да шакирдләрдә мүстәгиллик, тәнгидилик кими кејфијјәтләри инкишаф етдирир.

Бә'зән ики дәрс саатында һәр һансы әсәр һаггында рә'ј јаздырыр вә јазыларда бурахылмыш сәһвләри тәсһиһ етдирирәм.

Бүтүн бу миниатүр, өјрәдичи иншалары јаздыраркән бир гануна садиг галырам: 1-чи дәрс саатында инша јазыб гуртармајан шакирдләрә (беләләринин сајы 4—5 нәфәрдән артыг олмур) 2 (ики) јазмырам. Нијә? Нәзәрдә тутурам ки, һәмин шакирдләрә, ола билсин ки, мөвзу чәтин кәлир вә онлар һәлә нечә јазмағы билмирләр. Она көрә дә 1-чи дәрсдә синфин гүввәтли шакирдләринин јазыларыны охутдурур, шифаһи олараг синиф шакирдләринин иштиракы илә мүшаһидә етдијим нөгсанлары дүзәлтдирирәм. Чаваб верән шакирдләри гијмәтләндирирәм.

VI «в» синфиндә бу ил «Севдијим әсәр» мөвзусунда инша јаздырдым. 1-чи дәрсдә бир нечә нәфәр јазмамышды.

— Баламирзә, јазмамысан?

— Хејир мүәллим, билмәдим нечә јазым.

— Онда јолдашларынын охудугларыны диггәтлә динлә, өјрән!

Ертәси күн һамынын гаршысында «Севдијим әсәр» һаггында рә'ј јазысы вар иди. Баламирзәјә биринчи илдир ки, дәрс дејирәм. Икиилликдир. Демә, о да мүталиәни севирмиш. Әсәрләр һаггында мараглы, доғру мүһакимәләр јүрүдә билирмиш.

Кино-филмләр, тамашалар һаггында да рә'ј јаздырырам. Күтләви кедиш буна көзәл имкан јарадыр.

Октјабр ајында мәктәбимиз Ј. Сәмәдоғлунун ссенариси әсасында чәкилмиш «Једди оғул истәрәм» филминә күтләви бахыш тәшкил етди.

Бош дәрсләрин бириндә VII «г» синфинә кетдим (мән һәмин синфин һәм дә синиф рәһбәријәм). Филм һаггында чанлы, гызғын рә'ј мүбадиләси башланды. Филмин мусигиси, актјорларын ојуну, режиссор иши, ссенаридә халг адәт-ән'әнәләриндән истифадә—һәр шеј хошумуза кәлмишди. Ән тә'сирли епизодлары онлардан сорушур, рә'јләрини өјрәнирдим. Дәрсин сонуна 20 дәгигә галмыш ушаглара тапшырдым ки, филм һаггында рә'ј јазсынлар. Һамы ишә башлады: нәтичә чох фәрәһли олду. Әсәр, мүәллиф, гәһрәманлар һаггында о гәдәр сәмими фикирләрә раст кәлдим ки...

CS CamScanner ile tarandı

Мүһакимә характерли јазылар

Инша јазыларын башга нөвләриндә олдуғу кими, мүһакимә характерли јазылар да мүәллимдән чидди һазырлыг тәләб едир. Мүәллим дәрси планлашдырмалы вә азы бир дәрс сааты шакирдләрлә һазырлыг иши апармалыдыр. Шакирдләр мөвзуну әввәлчәдән дүшүнмәјәндә нәтичә чох ачыначаглы олур.

Октјабрын сону иди. Мүдиријјәт мәни мәктәбимиздә бир синфә јохлама јазы апармаға көндәрди.

«Сәни тәрәннүм едирәм, Азәрбајчан!»—шакирдләр бу мөвзуну јазмалы идиләр. Һәмин синфин фәнн мүәллими хәстә иди. Мөвзуну е'лан етдим, вәрәгләри пајладым. Бахышларындан һисс едирдим ки, шакирдләр чәтинлик чәкирләр. Белә мөвзуја һазырлашмамышдылар. Кениш изаһат вердим. Нүмунә үчүн гејд дәфтәримдә олан епиграфлардан бир нечәсини онлара охудум. Чох чәтинликлә һәр шакирд бир сәһифә, сәһифә јарым инша јазды.

Јазы ишләрини тәсһиһ етмәјә башладым. Фикирләр дајаз, һиссләр сөнүк, чүмлә вә ифадәләр гүсурлу, гуру иди... Јазы ишинин нәтичәси чох пис олду.

Синиф мүәллими ишә гајыдана кими, һәмин синифдә әвәзчи мүәллим олдум. Нөвбәти јазы «Ана мәһәббәти» олмалы иди. Һазырлыг дәрсинә белә башладым: мөвзуну шәрһ етдим, шакирдләри истигамәтләндирдим. Сонра нүмунә үчүн јаздығым парчаны онлара охудум. Бу сәһифәјарымлыг ана вә ана мәһәббәти һаггында кириш иди. Ушаглар диггәтлә гулаг асдылар. Әввәл мөвзуја ујғун сечдијим епиграфы охудум.

Көзүмүн нуру, чаным ана!
Бөјүтдүн сән бизи јана-јана.
Гәдрини ел билир,
Әтрини күл билир,

Scanned with CamScanner

Сачынын ағына, гарасына гурбанам.
Өмрүнүн о ширин лајласына гурбанам.

(Маһны)

Ана! Меһрибан, доғма варлыг! Биз өвладлар, сәндән көзләринин ишығыны, кәнчлијинин тәравәтини алырыг. Биз бөјүдүкчә, сән гочалырсан, ана! Сачларына дән дүшүр, меһрибан чөһрәнә гырыш. Бу гырышлар бизим јолумузда чәкдијин изтираб вә һәјәчанларын изидир.

Көрпә икән ана гајғысына, ана нәвазишинә даһа чох еһтијач һисс едирик. Аналарымыз ағыр дәгигәләримизин ортағы, јухусуз кечәләримизин кешикчисидирләр. Меһрибан ана әли, бизим ағрыларымызы ән гијмәтли һәким дәрманындан даһа тез, даһа сеһркарлыгла сағалдыр. Биз аналарымызын ганадлы арзулары, битмәз-түкәнмәз диләкләријик. Ана арзуларынын ганадларында биз сәадәтли, ишыглы күнләрә кедир, дүнјанын ән надир хошбәхтликләринә јетиширик.

Ана! Дүнјада сәнин үрәјин гәдәр кениш, сәнин мәһәббәтин гәдәр дәрин бир мәһәббәт тәсәввүр етмәк оларммы? Бәстәкарлар үрәктитрәдән маһныларыны, рәссамлар ән тә'сирли әсәрләрини, шаирләр ән гијмәтли ше'рләрини сәнә һәср едирләр...

Бу изаһатдан сонра мән, Ч. Чаббарлынын «Ана» адлы ше'рини охујуб, синифдә тәһлил едирәм.

Бундан сонра шакирдләр ана һаггында, ән доғма адам һаггында сакитчә дүшүнүр, дәфтәрдә гејдләр едирдиләр. Зәнкә ики дәгигә галанда јазысыны охумаг үчүн К. Гурбанов әл галдырды.

— Дүнјада анадан ширин варлыг тәсәввүр етмәк олармы? Сән бешикдә јатдығын заман о, сәнин кәләчәк һәјатыны дүшүнүр. Сојуг, боран олса белә, сән ананын исти гојнунда јухуја кедирсән. Әкәр сәнин ајағына бир тикан батса, елә бил ананын үрәјинә ох санчылыр.

Мәним анам чох меһрибан, ағыллыдыр. Онун отуз алты јашы вар. О, сәһәр биздән әввәл ојаныб, јемәјимизи верир вә бизи мәктәбә јола салыр. Сонра ев ишләри илә мәшғул олур. Гардашым вә мән ев ишләриндә она көмәк едирик. Мәним анам дадлы хөрәкләр биширир. Мән ону чох севирәм...

Бу, һазырлыг дөврүнүн илк аддымлары иди. Јохлама јазы ишинә кими шакирдләр мөвзуну әтрафлы дүшүнмүш, анаја аид көзәл епиграфлар тапмышдылар. Јазылар башдан-баша сәмими фикирләрлә, мәһәббәтлә долу иди.

CS CamScanner ile tarandı

Декабрын он алтысында VII «г» синфиндә «Мәним арзум» адлы јохлама инша јаздырдым. Әввәлки дәрсдә мөвзу шакирдләрә шәрһ едилди. Бу синифдә V синифдән ишләјирәм. Һәр һансы мөвзуну јаздыраркән чәтинлик чәкмирәм. Шакирдләрдә јазы вәрдишләри вардыр, онлара истигамәт верән кими јазырлар.

Севда Мәммәдова јазыр:

«Мәним дә арзум вар. Һәр күн мәктәбдә севимли мүәллимләрими көрдүкдә, онларын меһрибан сәсини ешитдикдә гәлбим шиддәтлә дөјүнүр, хәјала далырам, өзүмә белә бир суал верирәм: «Көрәсән, мән дә өз севимли мүәллимләрим кими ола биләчәјәмми? Ахы, мән дә мүәллим олмаг истәјирәм. Мән бу сәнәтә кичик јашларындан вурғунам. Ахы, планетләри фәтһ едән космонавтлары да, инсанларын сағламлығы кешијиндә дуран һәкимләри дә, нефтчиләри, бәстәкарлары, јазычылары да мүәллим јетишдирмишдир...»

Дедикләримизи јекунлашдыраг. V—VII синифләрдә шакирдләрә мүхтәлиф мөвзуларда миниатүр иншалар јаздырыларса, онлар јухары синифләрдә истәр ири һәчмли бәдии әсәрләрин тәһлилини верәркән вә истәрсә дә мүчәррәд мөвзулары ишләркән мүстәгиллик көстәрәр, ағыллы, сәмими фикирләр сөјләјәрләр.

Мүәллим бағбана бәнзәр. Бағбан ағачлара, торпаға сәпилмиш тохума гајғы илә гуллуг етдији кими, мүәллим дә һәр шакирдин фитрәтиндә олан тәбии имканлары, исте'дад, бачарығы инкишаф етдирилмәли, онлары һәјата ағыллы, савадлы јола салмалыдыр...

Scanned with CamScanner

ГРАММАТИКАДАН КЕЧИЛМИШ МАТЕРИАЛЛАРЫН МӨҺКӘМЛӘНДИРИЛМӘСИ ВӘ СИСТЕМӘ САЛЫНМАСЫНДА МҮШТӘРӘКЛИЈИН РОЛУ

Исмајыл ЗӘРБӘЛИЈЕВ
Һ. Зәрдаби адына КДПИ-нин баш мүәллими

Орта мәктәбин VII синфиндә 20 саатлыг «Чүмлә үзвләри» бәһси, 7 саатлыг «Баш үзвләрин иштиракына көрә чүмләнин нөвләри» вә 12 саатлыг «Чүмләнин һәмчинс үзвләри» бәһси тәдрис олунаркән һәмин мөвзуларын мүштәрәк үзвләрлә әлагәли изаһ едилмәси бу саһәдә тә'лимин кејфијјәтини јүксәлдәр, мөвзулары тәчрүби чәһәтдән анлашыглы етмәјә сәбәб олар. Бунун үчүн мүштәрәклијин өзүнү әсаслы шәкилдә өјрәнмәк, тәчрүби чәһәтдән нүмајиш етдирмәк лазымдыр.

Садә чүмләдә ики вә даһа чох үзвүн, мүрәккәб чүмләдә исә ики вә даһа чох компонентин бағлы олдуғу үзвә **мүштәрәк үзв** дејилир.

Орта мәктәбин VII синфиндә анчаг садә чүмләләр тәдрис едилдијиндән садә чүмләни, һәмчинс үзвләри мүштәрәкликлә әлагәли өјрәтмәк, мүштәрәклијин тә'рифиндә дејилән әламәтләрин әввәлинчиләрини (јә'ни садә чүмләдә ики вә даһа чох һәмчинс үзвүн ејни чәһәтдән бағлы олдуғу, ејни чәһәтдән изаһ етдији үзвә мүштәрәк үзв дејилдијини) изаһ етмәк, мөвзуларын тәдриси илә әлагәләндирәрәк тәтбиг етмәк фајдалыдыр. Садә чүмләдә мүштәрәк үзв олмадан һәмчинс үзвләр ола билмәз. Демәли, садә чүмләдә һәмчинс үзвләри 12 саат әрзиндә тәдрис едән мүәллим, мүштәрәклији шакирдләрә там мәнимсәтмәли вә һәмчинс үзвләр һаггындакы мә'луматы мөһкәмләндирмәкдә мүштәрәкликдән истифадә етмәлидир. Дилимиздә елә бир һәмчинс үзвлү чүмлә тапмаг олмаз ки, орада мүштәрәклик олмасын. Ахы, һәмчинс үзвләр мүштәрәк үзв үчүн синтактик базадыр. Она көрә дә мүштәрәкликлә һәмчинслији ајры тәсәввүр етмәк олмаз. Бүтүн чүмлә үзвләри һәмчинс олдуғу кими, бүтүн чүмлә үзвләри мүштәрәк дә олур; мәсәлән:

1. **Наркилә** бу пычылтылары ешидир, көзләрдә ојнајан бу ваһимәли шүбһәләри **көрүр** вә **јанырды** (М. Ибраһимов).

2. Бу, елә ағыр, зәһәрли бир **логма иди** ки, ичәрисиндә һеч чүр әримир, һеј галхыб боғазыны тутур, ону боғурду (М. Ибраһимов).

Көстәрдијимиз мисалларын биринчиси садә, икинчиси табели мүрәккәб чүмләдир. Бурада мүштәрәк үзвләрин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини билмәдән, һәмчинс үзвләри һаггында шакирдләрә кениш изаһат вермәк олмаз. Бунун үчүн билмәк лазымдыр ки, биринчи чүмләдә мүштәрәк мүбтәда вәзифәси дашыјан «Наркилә» сөзү тәләб етмишдир ки, «ешидир», «көрүр» вә «јанырды» хәбәрләри фе'лин ејни заманында, ејни шәхсдә олсун, мүбтәда илә шәхсә вә кәмијјәтә көрә узлашсын. Мүштәрәк үзвүн бу тәләби өдәнилмәзсә, чүмләдә һәмчинс үзвлү садә чүмлә олмаз. Икинчи мисалда (табели мүрәккәб чүмләдә) мүштәрәклик өзүнү башга шәкилдә көстәрмишдир. Бурада бир мүштәрәклијә ики һәмчинслик табедир. «Логма иди» сөзләри биринчи чүмләдә (баш чүмләдә) исми хәбәр вәзифәсини дашыјыб «ағыр», «зәһәрли» сөзләрини (һәмчинс тә'јинләри) өзүнә табе етмишдир. Һәмин чүмләнин икинчи тәрәфини тәшкил едән садә чүмләнин хәбәрләрини—«әримир», «тутур», «боғурду», «бу» сөзү өзүнә табе етмиш, тәләб етмишдир ки, һәмин хәбәрләр фе'лин ејни формасында ишләнсин, демәли, һәмчинс олсун. Мүштәрәк үзвүн ики чүмлә үзәриндә көстәрдијимиз вә дикәр хүсусијјәтләрини билмәдән һәмчинс үзвләри өјрәтмәк, әлбәттә, чәтиндир. Биз бурада анчаг мүбтәданын вә хәбәрин мүштәрәклијини көстәрдик. Һәр чүр һәмчинслик, һәр чүр мүштәрәкликлә вәһдәтдә изаһ едилмәлидир. Мүштәрәклији өјрәнмәдән һәмчинслији өјрәтмәк гејри мүмкүндүр. Чүнки дилимиздә олан бүтүн һәмчинс үзвләр мүштәрәк үзвләр һесабына јаранмышдыр. Мүштәрәклик олмазса, һәмчинслик дә олмаз.

Орта мәктәбләримиздә анчаг норматив грамматика тәдрис едилдији үчүн, онун гаршысында гојулан мәгсәд шакирдләрә сөзләри мүхтәлиф грамматик формаларда ишләдә билмәк, сөз бирләшмәләри вә чүмләләри дүзкүн тәртиб етмәк вәрдишләри илә силаһландырмагдан ибарәтдир. Бу мәгсәдлә

CS CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

шакирдләрә нитг мәдәнијјәтинин инчәликләрини мәнимсәтмәк лазым кәлир. Мүштәрәк үзвлү чүмләләр бу мәгсәди һәјата кечирмәк үчүн чох әлверишлидир. Чүнки белә чүмләләр дүшүнүлмүш, ағыллы ихтисарлар һесабына јараныр. Белә чүмләләрдә мәгсәд сөзә гәнаәт етмәк, аз сөзлә кениш фикир ифадә етмәкдир.

Орта мәктәбин VIII синфиндә «Табесиз мүрәккәб чүмләләр», «Табели мүрәккәб чүмләләр», «Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат» бәһсләрини мүштәрәк үзвләри, онун үслубу имкан вә хүсусијјәтләрини әсаслы шәкилдә билмәдән, онунла әлагәләндирмәдән өјрәтмәк мүмкүн дејилдир.

Дилимиздә олан бүтүн табесиз мүрәккәб чүмләләрин бир гисми мүштәрәк үзвлү табесиз мүрәккәб чүмләләрдир. Белә табесиз мүрәккәб чүмләләр мүштәрәк үзвлү садә чүмләләрә чох охшајыр; мәсәлән:

1. **Дәдә Бәһмән** јенә бир шеј анламады, амма нә үчүн сорушдуғуна пешман олду (Әфган). 2. Бручдун дедији **сөз** Новрузәлинин хошуна кәлди, тәклиф кими бир сәслә гәбул олунду (Т. Әфәндијев). 3. **О** чарпајысындан галхыб пәнчәрәјә тәрәф кәлди, пәрдәни чәкиб дырмашды (Т. Әфәндијев). 4. **Ојнајан** мәнтәгә мүдиридир, сән өл аз шабаш верәнин памбығыны учуз алачаг (Әфган). 5. Дәдә Бәһмән Күлјанағын әлиндән тутуб тахта **әјләшдирди,** Ширинбачы да Колхозун (Әфган). 6. Јадикар кәзинтидә иди; ајдын, кениш сәмада кәзирди (Т. Әфәндијев).

Көстәрдијимиз мисаллары мүштәрәк үзвүн мә'на хүсусијјәтләрини билмәдән ајдынлашдырмаг олмаз. Һәмин мисаллардан биринчи, икинчи вә үчүнчү мүштәрәк үзвлү садә (чүнки бурада мүштәрәклик үчүн һәмчинс үзвләр синтактик база олмушдур), дөрдүнчү, бешинчи вә алтынчы исә табесиз мүрәккәб чүмләдир (чүнки бурада мүштәрәклик үчүн синтактик база һәмчинс үзвләр дејил, садә чүмләләрдир).

Табесиз мүрәккәб чүмләләрдә мә'на әлагәләрини изаһ едән мүәллим көстәрмәлидир ки, бурада мүштәрәк үзвүн мүстәсна әһәмијјәти вар, бу әлагә грамматик варлыгла јаранан әлагәдир, лакин мүштәрәк үзв мә'на әлагәси јаратмыр. *Мә'на* әлагәсини табесиз мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән садә чүмләләрин ифадә етдији мә'на ујғунлуғу јарадыр. Табесиз мүрәккәб чүмлә мүштәрәк үзвлү табесиз мүрәккәб чүмләләрдисә, бурада ики әламәтә диггәт јетирмәли: 1. *Мә'на* әлагәси. 2. *Мүштәрәк* үзвүн јаратдығы әлагә.

CamScanner ile tarandı

Сөһбәт мүштәрәк үзвлү табесиз мүрәккәб чүмләләрдән кетдији үчүн биз дә мүштәрәк үзвлү табесиз мүрәккәб чүмләләрдә мә'на әлагәси һаггында данышачағыг. Бә'зән чох сәһв олараг мүштәрәк үзвүн јаратдығы әлагә илә мә'на әлагәсини ејниләшдирирләр. Бу, белә дејилдир. *Мәсәлән:* **'Мәһкәмә вахты** Колхоз өзүнү чох гәрибә апарды, билә-билә өз күнаһларыны түндләшдирмәјә чалышырды (Әфган). **Бирдән** гара көзләри ишыгланды, солғун додаглары араланды (Т. Маһмуд).

Бу мисаллар мүштәрәк заман зәрфликли (мәһкәмә вахты) вә тәрзи-һәрәкәт зәрфликли (бирдән) табесиз мүрәккәб чүмләләрдир. Һәмин мисалларда ики нөв әлагә вардыр. 1. Мә'на әлагәси. 2. Грамматик варлыгла (мүштәрәк үзвлә) јаранан әлагә. Биринчиси табесиз мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән садә чүмләләр арасындакы мә'на јахынлығындан, мә'на ејнилијиндән, икинчиси чүмлә үзвү шәриклији илә, грамматик варлыгла јаранан әлагәдир. Бунлар бир-биринин ејни дејилдир. Биринчи мисалда шәрикли үзв заман зәрфлији (мәһкәмә вахты), икинчи мисалда тәрзи-һәрәкәт зәрфлији (бирдән) олдуғу һалда, мә'на әлагәләри тамамилә башгадыр. Биринчи мисалда ардычыллыг, икинчидә исә заман әлагәси вардыр. Одур ки, табесиз мүрәккәб чүмләләрдә мә'на әлагәсини тәдрис едән заман бунларын тәчрүби шәкилдә изаһы табесиз мүрәккәб чүмләләрдә мә'на әлагәләринин әсаслы шәкилдә мәнимсәнилмәсиндә мүһүм рол ојнајар.

Табесиз мүрәккәб чүмләләрдә мә'на әлагәләри нисбәтән чәтин мәнимсәдилән мөвзулардандыр. Һәтта, мүштәрәк үзвлү чүмләләрдә бу мәсәлә бә'зән сәһв изаһ олунур. Чүнки дилимиздә елә чүмләләр дә вар ки, орадакы мүштәрәк үзвүн јаратдығы әлагә илә мә'на әлагәси ујғун кәлир. Бу, һеч дә әсас вермир ки, бүтүн мүштәрәк үзвлү табесиз мүрәккәб чүмләләрдә бу, беләдир. *Мәсәлән:*

1. Күләкләр әсмәсин, шимшәк чахмасын,
Көрпә јухусунда күл дәрән заман (Б. Ваһабзадә).

2. **Һәким бураја чатанда** Рәсул кәлинин суалыны ешитмәди, онлар донмуш бир вәзијјәтдә галдылар (Т. Маһмуд).

Һәр ики мисал мүштәрәк заман зәрфликли табесиз мүрәккәб чүмләдир. Биринчи мисалда һәм мә'нача заман ејнилији, һәм дә мүштәрәк заман зәрфлији табесиз мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини бирләшдирир. Бурада мүштәрәк үзвүн

Scanned with CamScanner

јаратдығы әлагә илә мә'на әлагәси ејнидир. Икинчи мисалда исә вәзијјәт белә дејилдир. Бурада мүштәрәк үзв заман зәрфлији (һаким бураја чатанда), мә'на әлагәси исә сәбәб вә нәтичә әлагәсидир. Көрүндүјү кими табесиз мүрәккәб чүмләләрдә мә'на әлагәләринин тәдриси мүштәрәк үзвләрлә әлагәләндирилдикдә көзәл нәтичә верир.

Мүштәрәк үзвләр бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмләләрин тәдриси заманы да мүһүм рол ојнајыр. Хүсусән, елә мүштәрәк үзвлү табесиз мүрәккәб чүмләләр вар ки, бурада мүштәрәклији санки бағлајычылар јарадыр. Белә бағлајычылара мисал олараг иштирак билдирән һәм, һәм дә, да, дә, инкар билдирән нә, нә дә вә башгаларыны көстәрмәк олар. Мәсәлән:

Атам да вар, анам да (Б. Бајрамов). Инди нә гачмаг оларды, нә дә кизләнмәк (Әфган). Онун адамы да мәнәм, прокурору да, мәһкәмәси дә (Әфган).

Көстәрдијимиз мисаллар мүштәрәк хәбәрли табесиз мүрәккәб чүмләләрдир. Бурада мүштәрәклијин јаранмасында бағлајычылар мүһүм рол ојнајыр. Чүнки бу бағлајычылары һәмин чүмләләрдә ишләтмәсәк, о чүмләләрин агибәти чох пис олар, мә'на анлашылмаз. Одур ки, VIII синифдә «Бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмләләр»и, «Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат» кими ири һәчмли мөвзулары тәдрис едән мүәллим, мүштәрәклијин бу мә'на хүсусијјәтләрини билмәдән, ону шакирдләрә өјрәтмәдән о синифдә грамматик курсун әсасыны тәшкил едән һәмин мөвзуларын тә'лиминдә мүвәффәгијјәт газана билмәз. Сон вахтлар VIII синфин програмына дахил едилмиш мараглы вә мүасир һәјатын тәләби илә сәсләшән мөвзулардан бири дә «Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат»дыр. Бу мөвзунун кејфијјәтли тәдриси әдәби дилдән практик бахымдан истифадә едилмәсини тә'мин едир. Бу практик тә'лим мүштәрәк үзвлү чүмләләр үзәриндә апарылдыгда даһа көзәл сәмәрә верәр. Ахы, мүштәрәк үзвлү чүмләләр грамматиканын үслуба күзәштә кетмәси сајәсиндә јараныр. Үслубијјатын тәдгигат објекти грамматикадыр. Дил өз үзәриндә артыг «јүкү», сөз вә ифадәни кәздирмәк истәмәз. Үслубијјат да дилдә олан артыг сөз вә ифадәләрин ишләдилмәмәси демәкдир. Үслубијјат дили чилалајыр, онун аз сөзлә кениш фикир ифадә етмәсинә наил олур. Одур ки, үслубијјатын, нечә дејәрләр, бу нәчиб иши үчүн грамматика она күзәштә кедир, беләликлә дә, мүштәрәклик јараныр. Мәсәлән: Мөвһумат тирјәк кими бир

CamScanner ilə tarandı

шејдир, ахмаг адамларын пулуну да әлиндән алыр, ағлыны да (Әфган). Биринчи катиб ушағын ушаг дилини билир, бөјүјүн бөјүк (Әфган). Бу чүмләләрдә фикир јығчам вә анлашыглы формада ифадә едилмишдир. Чүнки чүмләләр грамматиканын үслуба күзәштә кетмәси нәтичәсиндә јаранмышдыр. Әкәр үслубијјат һәмин чүмләләри чилаламаздыса, онда һәмин чүмләләр башга формада ифадә едилмиш оларды. Онда да сөз чох, фикир долашыг ифадә едиләр, мәгсәд ајдын олмазды. Буну һәмин чүмләләрдән бири үзәриндә көстәрәк:

Мөвһумат тирјәк кими бир шејдир, тирјәк ахмаг адамларын пулуну әлиндән алыр, тирјәк ахмаг адамларын ағлыны да әлиндән алыр. Демәли, «Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат» мөвзусуну мүштәрәк үзвләрлә әлагәли кечмәк олдугча әлверишлидир.

Мүштәрәк үзвләрин даһа дәриндән өјрәдилмәси шакирдләрин VII вә VIII синифләрдә Азәрбајчан дилиндән алдыглары биликләри системә салыр, «Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат» бөлмәсини өјрәтмәкдә мүһүм рол ојнајыр, мүштәрәклијин тәкрары онларын тәдриси ил боју алдыглары мә'луматы дәринләшдирир.

VIII синифдә чәтин, лакин мараглы мөвзулардан бири дә «Табели мүрәккәб чүмләләр»дир. Бу мөвзунун тәдрисинә 14 саат вахт ајрылмышдыр. Бурада дәрс дејән мүәллим унутмамалыдыр ки, дилимиздә олан табели мүрәккәб чүмләләрин дә бир гисми мүштәрәк үзвлү, һәтта мүштәрәк компонентли табели мүрәккәб чүмләләрдир. Белә чүмләләри дә тәдрис едәркән «Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат»ла әлагәләндирмәлидир. Чүнки белә чүмләләр үзәриндә дә үслубијјат өз ишини көрмүшдүр. Мәсәлән: Һүрү һисс етди ки, нәдәнсә нараһатдыр, күнүн тез кечмәсини, Саһибин тез кәлмәсини истәјир (М. Ибраһимов).

Пристав олмаг фикри Сәлим бәјин варлығыны елә дәриндән мәшғул етди ки, Афәридә илә Хасполад јадындан чыхды, зурна-балабан сәси дә гулағына кәлмәди (М. Ибраһимов).

Көрүндүјү кими һәмин мисаллар үзәриндә үслубијјат өз ишини көрмүш, һәмин чүмләләри өз сүзкәчиндән кечирмишдир. Бу, грамматика үчүн дә, јазан вә данышан үчүн дә, демәли, дил үчүн дә әлверишлидир.

«Табели мүрәккәб чүмләләр»и тәдрис едән мүәллим онун «Бир нечә будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр» бөлмә-

Scanned with CamScanner

сини өјрәдәркән мүштәрәкликдән даһа кениш мә'нада истифадә етмәлидир. О, гејд етмәлидир ки, «Бир нечә будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр»ин бир гисми мүштәрәк компонентли табели мүрәккәб чүмләләрдир. Белә чүмләләрдә һәмчинс үзвлү садә чүмләләрдә һәмчинс үзвләр ејни үзвү ејни чәһәтдән изаһ етдији кими, һәмчинс будаг чүмләләр дә баш чүмләјә ејни чәһәтдән бағланыб, ону ејни чәһәтдән изаһ едир. Бурада баш чүмлә мүштәрәк, она ејни чәһәтдән бағлы олан, ону ејни чәһәтдән изаһ едән будаг чүмләләр исә һәмчинсдир. Бу, үслубијјатын апардығы мә'налы ихтисас һесабына јаранан грамматик формадыр. Мәсәлән:

— Мән о зәфәр күнү доғулмушам ки,
О күн алт-үст едиб мүтләгијјәти,
Дүнјанын ән бөјүк бир гит'әсиндә,
Гурулмуш мүзәффәр Совет дөвләти (И. Сәфәрли).

Дујду ки, синәси һәјәчанла долур, илк андакы һејрәт әријиб дағылыр, атасынын тәклифи үрәјиндә чохдан чавабсыз галан ширин һәвәсләри гычыгландырмаға башлајыр (М. Ибраһимов).

Көстәрдијимиз мисаллар мүштәрәк баш чүмләли, һәмчинс будаг чүмләли, табели мүрәккәб чүмләләрдир. Һәр ики чүмләдә мүштәрәклик һәмчинс будаг чүмләләрин сајы гәдәр ихтисар едилмиш баш чүмләләр һесабына јаранмышдыр. Әкәр һәмин чүмләләр үзәриндә үслубијјат өз ишини көрмәздисә, онда биринчи табели мүрәккәб чүмләдәки фикир ики, икинчи табели мүрәккәб чүмләдәки фикир исә үч мүрәккәб чүмлә илә ифадә олунарды. Бу исә дилдә сөз исрафчылығына јол вермәк демәкдир.

Чохкомпонентли табели мүрәккәб чүмләләри өјрәдән мүәллим изаһ етмәлидир ки, баш чүмләси бир, будаг чүмләси ики вә даһа чох олан табели мүрәккәб чүмлә олдуғу кими, будаг чүмләси бир, баш чүмләси ики вә даһа чох олан табели мүрәккәб чүмләләр дә вардыр. Бурада да үслубијјат өз ишини көрүр. Бурада да сөз аз, фикир кениш олур, бурада да мүштәрәк будаг чүмлә баш чүмләләрин сајы гәдәр ихтисар едилмиш будаг чүмләләр һесабына јаранир; мәсәлән:

О јердә ки, дан јери нур ичиндә ојаныр, О јердә ки, чөл боју гызыл күнәбаханлар ал күнәшә бојланыр, О јердә ки, каналлар јашыл бир лент кими сәһралара сүзүлүр, О јердә

CamScanner ile tarandı

ки, фәрәһдән өмүр күлүр, күн күлүр, О јердә ки, Днепроһес бир нур чәләнки кими аләмә ишыг јајыр, О јердә ки, сүнбүлләр бу достлуға сөз гошуб әбәди пычылдајыр, Бах, ордан башлајыр әмин-аманлыг долу, динчлик долу фәсилләр (И. Сәфәрли).

О јердә ки, далғаланыр дост елләрин ал бајрағы, О Јердә ки, көнүлләрин хәзан билмәз бағча-бағы, Ше'рим орда чалар ганад (С. Рүстәм).

Табели мүрәккәб чүмләләри тәдрис едән мүәллим бурадакы мүштәрәклији, онун рол вә әһәмијјәтини изаһ етмирсә, бүтөвлүкдә бәһсин тәдрисиндә мүвәффәгијјәт газана билмәз.

VIII синифдә «Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат» бөлмәсинин тәдриси гаршысында дуран вәзифәләрдән бири дә чүмләләрин үслуби имканларыны, ишләнмә мәгамларыны шакирдләрә өјрәтмәкдән ибарәтдир. Бүтүн бунлары тәдрис или боју шакирдләрин алдыглары биликләри системә салмаг, үмумиләшдирмә апармаг үсулу илә етмәлидир. Тәчрүби ишләрин бу саһәдә даһа бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәсәлән, шакирдләрә ашағыдакы характерли тапшырыглар вермәк олар. Бу чүмләләрин формалашмасында үслубијјатын ролуну мүәјјәнләшдириб, дәфтәринизә јазын.

1. Биз беләчә сахтакарлыг еләјә-еләјә нүфуздан дүшүрүк, нүфуздан дүшә-дүшә өзүмүзү алдадырыг, ата-аналары да, шакирдләри дә.

2. Битки мүнбит торпагда тез гыдаландығы кими, јенијетмә дә инаныб, е'тибар еләдији адамларын арасында бөјүјүр, бә'зән онларын јанлыш һәрәкәтини дә олдуғу кими гәбул едир, бу исә јенијетмәнин һәјат һадисәләринә мүнасибәтинин ахарыны дәјишир.

3. Булаг сују көз јашы кими думдуру, буз кими сәпсәрин олардымы јерин көксүндән чыхмасајды, торпагдан чыхмасајды?

4. Чајлар баһарда чошуб-дашардымы, гүзејләрин гары әримәсәјди, дағлардан сел-су кәлмәсәјди?

5. Нә сән, нә мән «а»дан башлајыб «атама» кедән јолда чәсарәтлә аддым ата билмәздик, әлимиздән тутан, бүдрәмәјә, јыхылмаға гојмајан мүәллимимиз олмасајды.

6. Мүәллим еләдә бәләдчидир ки, һансы дағдан ашсан, һансы дөнкәдән бурулсан, сәнә һәјан, сәнә јол јолдашыдыр.

7. Севәк бу пешәни, мүәллим адына һөрмәт еләјәк.

Scanned with CamScanner

8. Севдирәк бу пешәни, мүәллим адына һөрмәт еләсинләр. (Әлбәттә синифдә шакирдләрин руһуна даһа чох ујғун чүмләләр сечмәли)—Ризван Чавадов. «Азәрбајчан кәнчләри». 21 јанвар 1971-чи ил.

Белә тапшырыглар үслубијјатла мүштәрәклијин јахын әлагәсинин мәнимсәнилмәсини дә тә'мин едәр.

Дилимиздә олан садә, табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләрин бир гисми мүштәрәк үзвлү чүмләләрдир. Хүсусән, «Чүмләнин һәмчинс үзвләри» (12 саат), «Табесиз мүрәккәб чүмләләр» (6 саат), «Табели мүрәккәб чүмләләр» (14 саат), «Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат (12 саат) кими бәһсләри тәдрис едән мүәллим һәмин мөвзулары мүштәрәкликлә вәһдәтдә тәдрис едәрсә, даһа бөјүк мүвәффәгијјәт газанар.

ӘЛАВӘЛӘРИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

М. С. ҺӘСӘНОВ,
педагожи елмләр намизәди, досент

Азәрбајчан дилиндә чүмлә үзвләрини конкретләшдирмәк, онлара, нечә дејәрләр, јени ад вермәк мәгсәди илә бир сыра әлавә сөзләр ишләнир. Чүмләјә әлавә едилән белә сөзләр—әлавәләр өзләриндән әввәлки чүмлә үзвүнү ајдынлашдырыр, онун мүәјјән әламәтини нәзәрә чарпдырмаға вә ифадә едилән фикрин тә'сир гүввәсини артырмаға көмәк едир.

Шакирдләр әлавәләрин өјрәнилмәсиндә ашағыдакы чәтинликләрлә гаршылашырлар:

1) Онлар нитгин тә'сир гүввәсини артырмаг мәгсәди илә чүмлә үзвүнә мүвафиг әлавә сөз тапыб ишләдә билмир вә ја аз ишләдирләр.

2) Чүмлә үзвү илә онун әлавәси арасында фасиләни мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкир вә ифадәли охунун тәләбини позурлар.

3) Әлавәләрдә дурғу ишарәләрини јерли-јериндә ишләдә билмирләр.

4) Бә'зән мүвафиг суал вермәк јолу илә исми хәбәрләрин әлавәсини һәмчинс хәбәр кими изаһ едирләр.

Әлавәләрин тәдрисиндә гаршыја чыхан чәтинликләри арадан галдырмаг вә бу хүсусда шакирдләрә ајдын тәсәввүр вермәк үчүн әлавә сөзләрин өјрәнилмәсинә мүбтәдаларын әлавәсинин мәнимсәдилмәсиндән башламаг даһа фајдалыдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, әлавәләрин тәдрисиндә шакирдләрин синтактик әлагәләр һаггында әлдә етдикләри билијин јада салмағын хүсуси әһәмијјәти вардыр.

Шакирдләр узлашма әлагәси һаггында верилән мә'луматдан билирләр ки, мүбтәда илә хәбәр шәхсә вә кәмијјәтә көрә

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

узлашыр. Демәли, мүәллим әлавәләри өјрәдәркән узлашма әлагәси һаггында мә'лум биликләри јада салмаг јолу илә јени материалын мәнимсәнилмәсини хејли асанлашдыра биләр.

Бу јадасалма, јә'ни тәкрар мәктәбләримиздә мүхтәлиф үсулларла апарылыр. Мәсәлән, мүшаһидә апардығымыз мәктәбләрин бириндә мүәллим һәмин мәгсәдлә грамматик тәһлилдән истифадә етди. Бу мәгсәдлә о, ашағыдакы чүмләләри тахтада јаздырды:

1) **О—аиләнин бөјүк оғлу орта мәктәби битирән кими истеһсалата кедәчәкдир.**

2) **Онлар—гоншу мәктәбдән кәлән нүмајәндәләр бизим тәчрүбәмизи бәјәндиләр.**

Сонра һәмин чүмләләр әлавәсиз јаздырылды вә шакирдләрин диггәти орадакы мүбтәда илә хәбәрин үзәринә јөнәлдилди.

1) **О, орта мәктәби битирән кими истеһсалата кедәчәкдир.**

2) **Онлар бизим тәчрүбәмизи бәјәндиләр.**

Мүәллим шакирдләрин фәал иштиракы илә ајдынлашдырды ки, бу чүмләләрин мүбтәда илә хәбәрләри шәхсә вә кәмијјәтә көрә узлашыр.

Даһа сонра һәмин чүмләләр мүбтәдалары ишләдилмәдән әлавәләрлә јаздырылды.

1) **Аиләнин бөјүк оғлу орта мәктәби битирән кими истеһсалата кедәчәкдир.**

2) **Гоншу мәктәбдән кәлән нүмајәндәләр бизим тәчрүбәмизи бәјәндиләр .**

Шакирдләр бурада хәбәрин әлавәләрлә шәхсә вә кәмијјәтә көрә узлашдығыны көрдүләр. Онлар, ејни заманда, өјрәндиләр ки, әлавәләр чүмлә үзвү кими дә ишләнир. Белә ки, јухарыдакы чүмләләрдә әлавәләр мүбтәда јериндә ишләнмиш вә к и м? суалына чаваб олмушдур.

Бүтүн бунлардан сонра мүәллим гејд етди ки, белә бир вәзијјәти мүбтәдасы I вә II шәхс әвәзликләри илә ифадә олунан чүмләләрдә көрмәк мүмкүн дејилдир; чүнки белә чүмләләрдә әлавәләр хүсусиләшир. Буну ашағыдакы чүмләләрдә даһа ајдын шәкилдә мүшаһидә етмәк олар:

1) **Мән—аиләнин бөјүк оғлу, орта мәктәби битирән кими истеһсалата кедәчәјәм.**

2) **Биз, VII синиф шакирдләри, даһа јахшы охумаға сөз веририк.**

CamScanner ile tarandı

Мүбтәданын әлавәсиндән данышаркән тә'јини әлавә һаггында дәрсликдә верилән изаһата хүсуси диггәт јетирмәк вә ону сәчијјәви мисаллар әсасында шакирдләрә шүурлу сурәтдә мәнимсәтмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә, тәхминән, ашағыдакы мисаллардан истифадә етмәк олар:

1. **Бунунла да Меһди—икид партизан һәм кәнди, һәм дә онун чәсур сакинләрини хилас етди.** (Һ. Сејидбәјли вә И. Гасымов).

2. **Гырат—Короғлунун силаһдашы пашалара вә ханлара ган уддурмушдур.**

3. **Ариф Хәлилов—кәнч тә'лиматчы колхозчулар гаршысында тез-тез чыхыш едир.**

Габагчыл мүәллимләр әлавә һагында шакирдләрдә мүәјјән тәсәввүр јаратдыгдан сонра, мүбтәда илә јанашы, хәбәри, тамамлығы, зәрфлији конкретләшдирмәк, изаһ етмәк вә үмумијјәтлә, һәмин чүмлә үзвләринин ифадә етдији фикри гүввәтләндирмәк мәгсәди илә бир сыра әлавә сөзләрин ишләндији барәдә мә'лумат верир вә ону (мә'луматы) мисалларла изаһ едирләр.

1. Хәбәрә аид әлавә:

2) **Сәнин кими рәнчбәрин әсил чәбһәси бурадыр—кәнддир.** (М. Чәлал).

2) **Мәктәбин директору Јагуб Оручовдур — Сәјавушун атасыдыр.**

2. Тамамлыға аид әлавә:

1) **Инди дағлар өзүнүн ән көзәл либасыны—јашыл донуну кејмишдир.**

2) **Зәиф бир инсан бәдәни сон дәрәчә гүввәтли бир дүшмәнлә —өлүмлә пәнчәләширди.** (М. Һүсејн).

3) **Севирсән һамымызы—**
һәр оғлан, һәр гызы. (Һ. Аббасзадә)

3. Зәрфлијә аид әлавә:

1) **Дәрәни—бүтүн кәнд јерләшән әразини мүһасирәјә алдыг.**

2) **Таһир Ләтифәни севирди, өзү дә чохдан—Бакыја кәлдији күндән.** (М. Һүсејн)

Сәчијјәви мисаллар әсасында бу да ајдынлашдырылыр ки, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфинин дә әлавәси олур; мәсәлән, ашағыдакы чүмләјә диггәт едәк:

Ону гојсајдылар, күнләрлә јемәз, ичмәз, синиф пәнчәрәсинин габағында дајаныб мүәллимин—о меһрибан, нурани ки-

Scanned with CamScanner

шинин үзүнә бахар, дәрсә кедән, сүрүшүб буз үстә јыхылан ушағын нағылыны динләрди. (М. Чәлал)

Бу чүмләдә **о меһрибан, нурани кишинин** ифадәси үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи олан **үзүнә** сөзүнүн биринчи тәрәфи кими **мүәллимин** сөзү илә јанашы ишләнмишди.

Әлавә һаггында верилән бу үмуми мә'лумат әсасында мүәллимин көмәји илә шакирдләр белә бир нәтичә чыхарырлар ки, әлавә бир сөздән вә ја сөз бирләшмәсиндән ибарәт олуб өзүндән әввәл кәлән чүмлә үзвүнү конкретләшдирир вә изаһ едир. Чүмләдә әлавәнин асылы олдуғу чүмлә үзвүнү атсаг, әлавә өз ролуну итирәр; чүнки әлавә аид олдуғу чүмлә үзвүнүн мүәјјән хүсусијјәтини дашыјыр вә буна көрә дә чүмлә үзвләри сырасына мүстәгил бир үзв кими дахил ола билмир.

Чүмлә үзвү илә онун әлавәси арасында фасиләни көзләмәјә дә хүсуси фикир верилмәлидир. Әкс һалда әлавә сөз, чүмлә үзвү, чүмлә үзвү исә онун тә'јини кими анлашылар. Мәсәлән, **Тарла бригадири—Сәрдар Имрәлијев гонаглары меһрибанлыгла гәбул етди** чүмләсиндә **Сәрдар Имрәлијев** әлавәсиндән әввәл фасилә едилмәсә, о заман әлавә (Сәрдар Имрәлијев) чүмлә үзвү, онун изаһ етдији чүмлә үзвү (тарла бригадири) исә тә'јин кими баша дүшүләр. Демәли, мә'нанын дүзкүн дәрк едилмәси үчүн чүмлә үзви илә онун әлавәси арасында фасиләни көзләмәјин мүһүм әһәмијјәти вардыр. Јазыда чүмлә үзвү илә онун әлавәси арасында фасилә мүвафиг дурғу ишарәси илә мүәјјән едилир. Мәсәлән, јухарыдакы чүмләдә **тарла бригадири** ифадәсиндән сонра тире ишарәси гојулдугда ајдын олур ки, ондан сонра кәлән **Сәрдар Имрәлијев** сөзү әлавәдир.

Чүмлә үзвүндән сонра һәр бир сөзү әлавә кими ишләтмәк мүмкүн дејилдир. Чүмләдә бу вә ја дикәр чүмлә үзвү, гаршыја гојулан мәгсәддән асылы олараг, һансы чәһәти өн плана чәкмәк, ону габарыг шәкилдә нәзәрә чатдырмаг истәјирсә, әлавә дә она ујғун ишләдилир. Әлавәләр аид олдуглары чүмлә үзвләрини ашағыдакы чәһәтләрдән конкретләшдирә вә изаһ едә биләр:

1. Вәзифә, сәнәт вә пешә чәһәтдән, мәсәлән:

1) **Илгары—рајон комсомол комитәсинин катибини Москваја охумаға көндәрдиләр.**

2) **Јури Гагарин—илк космонавт бүтүн дүнјада мәшһурдур.**

3) **Күлјазы—кәнд һәкимини мүкафатландырдылар.**

2. Мәсафә вә јер чәһәтдән, мәсәлән:

1) **Узагдан—дағын әтәјиндән һәзин бир неј сәси ешидилирди.**

2) **Бакыда—дәниз кәнарында көзәл бир парк салынмышдыр.**

3. Гоһумлуг чәһәтдән, мәсәлән:

1) **Муса киши:—Әрбабын адамыдыр—Мүбашир Мәммәддир, кәлиб буғдалары дәчләсин.** (М. Ибраһимов)

2) **Мәрдан голларыны ачыб, Сурени—илләрдән бәри ајрылдығы әзиз гардашыны гучаглады.** (М. Чәлал)

Әлавә асылы олдуғу чүмлә үзвүнә **јә'ни, јахуд** (јә'ни мә'насында) сөзләри вә ја интонасија илә бағланыр.

Шифаһи нитгдә әлавә интонасија, фасилә васитәси илә баша дүшүлүр. Јазыда исә бу мәгсәд үчүн, әсасән, тире ишарәсиндән истифадә едилир; мәсәлән, 1) **Бој атыр јурдумун кәлини, гызы—Шәргин дан улдузу, сәһәр улдузу.** (С. Вурғун). 2) **Мән Нәриманы чохдан—һәлә кәнддә мүәллимлик етдијим илләрдән танıјырам**—чүмләләриндә олдуғу кими.

Әлавә илә онун изаһ етдији чүмлә үзвү арасында ишләнән **јә'ни** сөзүндән әввәл тире јох, веркүл гојулур; мәсәлән, 1) **Бу киши, јә'ни јолдаш Ваһидов сонра кәлди** (С. Рәһимов), 2) **Валидә бу ил орта мәктәбин сон синфини, јә'ни онунчу синфи битирир**—чүмләләриндә олдуғу кими.

Әлавәләри шакирдләрә мүкәммәл мәнимсәтмәк үчүн мүхтәлиф үсул вә јоллардан истифадә едилир. Мәсәлән, бу мәгсәдлә дәрсдәнкәнар тәшкил едилән грамматик ојуна бир нүмунә верәк.

Әлавәләрә аид грамматик ојун кечирмәздән әввәл мүәллим гыса мүсаһибә апарыр. Бу мәгсәдлә о, ашағыдакы чүмләләри јазы тахтасына јаздырыр:

1) **Јури Гагарин—илк космонавт Прагаја дә'вәт едилмишди.**

2) **Азәрбајчан зәнкин бир јердир—гара гызыл өлкәсидир.**

3) **Әсмәр хала Илјасы бурада—Тамамын евиндә көрдүкдә тәәччүбләнди.** (М. Чәлал).

Сонра һәмин мисаллар үзәриндә ашағыдакы кими суал-чаваб апарылыр:

М.—Ким биринчи чүмләнин мүбтәда вә хәбәрини охујар?
Ш.—Јури Гагарин дә'вәт едилмишди.
М.—Ким һәмин чүмләнин әлавәси илә хәбәрини охујар?

Scanned with CamScanner

Ш.—Илк космонавт дә'вәт едилмишди.

М.—J. Гагарин—илк космонавт Прагаја дә'вәт едилмишди чүмләсиндә әлавә һаггында нә сөјләмәк олар?

Ш.—Бу чүмләдә әлавә (илк космонавт) ајрылыгда чүмләнин мүбтәдасы јериндә ишләнә билир.

М.—Доғрудур, һәмин чүмләдә әлавә һаггында даһа нә демәк олар?

Биринчи шакирд. Бу чүмләдә әлавә мүбтәданы конкретләшдирир вә изаһ едир.

Икинчи шакирд—Әлавә илә онун изаһ етдији чүмлә үзвү арасында фасилә едилир.

Үчүнчү шакирд—Әлавә конкретләшдирдији вә изаһ етдији чүмлә үзвүндән тире илә ајрылыр.

Мүәллим суал-чавабы давам етдирәрәк, хәбәрин, тамамлығын, зәрфлијин әлавәләри һаггында шакирдләрин мә'лум биликләрини дә тәкрарлајыб јада салыр. Бундан сонра грамматик ојуна башланылыр.

Әввәлчә, ојунун гајдасы шакирдләрә изаһ едилир. Бу мәгсәдлә биринчи ојунда мүәллим өзү дә иштирак едир.

Ојун беләдир: домино дашына охшајан 25—30 тахта парчасы көтүрүлүр. Тахта парчаларынын бир гисминин үзәринә чүмлә үзвләри, дикәр гисминин үзәринә исә онларын әлавәләри јазылыр; јә'ни 30 тахта парчасы көтүрүлмүшсә, бундан 15-нин үзәринә чүмлә үзвләри, 15-нин үзәринә исә онларын әлавәләри јазылыр. Бу тахта парчалары 5—6 шакирд арасында домино ојуну гајдасы илә бәрабәр мигдарда бөлүшдүрүлүр; пајланылмамыш «даш» галмыр.

Ојуна башлајан илк шакирд үзәринә һәр һансы бир чүмлә үзвү јазылмыш «дашы» столун үстүнә гојур. Онунла јанашы отуран шакирд исә бу чүмлә үзвүнүн әлавәсини биринчи «даш»ын јанына гојур. Икинчи ојнајан шакирддә һәмин чүмлә үзвүнүн әлавәси јохдурса, үчүнчү, дөрдүнчү... шакирд ојуну давам етдирир. Ахырда әлиндә чох «даш» галан шакирд ојундан чыхарылыр. Беләликлә, ојун јенидән башланыр вә һәр дәфә әлиндә чохлу «даш» галан шакирд ојундан чыхарылыр. Ахыра галан шакирд ојунун галиби һесаб едилир.

Бу ојун белә апарылыр: биринчи дәстә бир ојун ојнадыгдан сонра ону икинчи, үчүнчү, дөрдүнчү... дәстәләр әвәз едир. Һәр дәстәдә «дашы» тез гуртаран шакирд ојунун галиби сајылыр. Мәшғәләнин сонунда мүәллим ојунун галибләрини е'лан едир.

CS CamScanner ile tarandı

Суал олуна биләр: шакирдләр грамматик ојуну нечә мүшаһидә едирләр?

Мүәллим буну әввәлчәдән дүшүнүб изаһ едир. О, тапшырыр ки, столун үстүнә «даш» гојан шакирд јазыны учадан охусун. Белә олдугда шакирдләр јолдашларынын чавабларыны ајдын ешидирләр.

Әлавәләрдә дурғу ишарәләрини шакирдләрә мүкәммәл өјрәтмәк мәгсәди илә өјрәдичи сәчијјә дашыјан кичик һәчмли имлалардан кениш истифадә едилмәлидир. Белә имлалар үчүн мүвафиг дурғу ишарәси гајдасы илә зәнкин олан ајры-ајры чүмләләрдән ибарәт рабитәсиз мәтнләр һазырламаг даһа мүнасибдир. Ашағыда белә мәтнләрә аид нүмунә веририк.

I. 1. **Јолдашлар, Москвадан кәлән о гыз—Күлсабаһ ханым бу күндән ишә башлајыр.** (Ч. Чаббарлы). 2. **Хан чыхды вә көрдү ки, гапыны дөјән өз кәндлисидир—Итгапан кәндинин әһли Новрузәлидир.** (Ч. Мәммәдгулузадә). 3. **Нәһајәт, онлардан бири гајын ағачларына—гадынын буз һејкәлинә доғру кетди.** (Ә. Мәммәдханлы). 4. **Ертәси күн Ајдын колхоз идарәсинә—атасынын јанына кәлди.** (Г. Мусајев). 5. **Күрд Әһмәд һәмин күнү, јә'ни августун 25-дә Тәбриздән Теһрана јола дүшдү.** (М. Ибраһимов). 6. **Ашағыда—үстү сүрүшкән вә јашыл отларла өртүлмүш хырда гајаларын арасында су шырылдајыр.** (J. Әзимзадә).

II. 1.**Салман киши евә гајыданда нәвәси—үч јашлы Агил ону пилләнин ағзында гаршылады.** (М. Чәлал)

2. **Парылдајыр ајна тәк**
   Кениш-кениш күчәләр.
   Нә көзәлдир, нә гәшәнк
   Сумгајыт—тәзә шәһәр. (Габил)

3. **Һәр икиси—нәнә вә нәвә сәссиз кејиниб евдән чыхдылар.** .(М Чәлал)

4. **Гүдрәт јолдашын көмәкчисиндән нә гәдәр хаһиш етдимсә, јенә сөзүмә бахмады—Гүдрәти телефона чағырмады.** (М. Һүсејн)

5. **Сонра о, сөзү Киров колхозунун сәдринә—Кировун јетирмәси Сәлим Аббас оғлуна верди.** (М. Чәлал).

6. **Мән онун нә гәдәр гијмәтли адам, тәмиз Ленинчи олдуғуну сонралар—бөјүјәндә баша дүшдүм.** (М. Ибраһимов).

Әлавәләрин тәдриси илә әлагәдар олараг шакирдләрин рабитәли нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк саһәсиндә дә

Scanned with CamScanner

мүәјјән ишләр көрүлмәлидир. Габагчыл мүәллимләр бу мәгсәдлә верилмиш чүмлә үзвләринә мувафиг әлавә сөзләр тапмаг вә әксинә, әлавә сөзләри чүмлә үзвләри илә ишләтмәк, тәркибиндә әлавәләр олан чүмләләри ифадәли охумаг; мувафиг чүмләләрдә әлавә сөзләри дурғу ишарәси илә ајырмагдан ибарәт чалышмалардан кениш истифадә едирләр.

Әлавәләрин тәдриси просесиндә мүхтәлиф әјани материаллардан истифадә етмәк дә фајдалыдыр. Тәҹрүбәли мүәллимләр бу мәгсәдлә шакирдләрин күчүндән кениш истифадә едирләр. Мәсәлән, шакирдләр мүхтәлиф мисаллар сөјләјир, орадакы әлавәләри тапыб изаһ едирләр. Сонра мүәллимин тәклифи үзрә онлар һәмин мисаллары әјаниләшдирирләр.

Бу мәгсәдлә ашағыдакы чүмләләрдән истифадә етмәк олар:

1. **Нефт—гара гызыл јурдумузун бәзәјидир.**
2. **Синфимизин ә'лачысы Ҹәфәрдир—Нуридәнин гардашыдыр.**
3. **Дағыстанлы Сүлејманы—о кур сәсли ашығы биз**
   Күндә јени нәғмә гошан бүлбүл кими динләјирик.

(С. Вурғун)

4. **Вагифин јубилејинә кәлән гонаглар јәгин ки, шаирин вәтәнинә—Газаха да кетмишләр.**

IX СИНФИН ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈҸАН ТАРИХИ МАТЕРИАЛЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘЈӘ ДАИР

Н. НЕ'МӘТОВ

Гусар шәһәр 3 нөмрәли орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими

Азәрбајҹан мәктәбләриндә 1968—1969-ҹу тәдрис илиндән е'тибарән IX синифдә мүхтәсәр әдәбијјат тарихи курсу јени програмла тәдрис олунур. Һәмин програм әдәбијјат мүәллимләриндән даһа кәркин ишләмәји, тәдрис просесиндә даһа сәмәрәли јоллардан истифадәни тәләб едир. Башга саһәләрдә олдуғу кими, әдәбијјат тәдрисиндә дә шакирдләрин идрак фәалијјәтинин инкишафы дәркетмәнин бүтүн имканларыны тәдрис материалы үзәриндә мәркәзләшдирмәји тәләб едир. Фәнләрарасы әлагә дә белә имканлардан биридир.

Фәнләр арасында үзви әлагәнин зәрурилији вә әһәмијјәтиндән бәһс едән Н. К. Крупскаја јазыр: «...Әдәбијјат бүтүн әлагә вә васитәләри илә инкишафда өјрәнмәлидир ...һәр бир кәс әдәбијјатын ичтимаијјәтлә үзви сурәтдә бағлы олдуғуну јахшы билир... Мәкәр әдәбијјат тарихдән тәҹрид олуна биләрми? Әдәбијјат тарихиндә һөкмән ичтимаи инкишафын кедиши әкс олунур» (Сечилмиш педагожи әсәрләри, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1966, сәһ. 293—294).

Фәнләрарасы әлагәнин јарадылмасы дәрсдә шакирдләрин фәаллашмасына, тә'лимин шүурлулуг принсипи үзрә гурулмасына зәмин јарадыр вә ајры-ајры елмләрә марағы артырыр.

Һәр һансы халгын әдәбијјаты онун тарихи илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Бу да тәләб едир ки, мүәллим әдәбијјат тәдриси просесиндә шакирдләрә мә'лум олан тарихи фактлары хатырлатсын, әдәби мөвзуларын мәнимсәнилмәсиндә һәмин тарихи фактлардан көмәкчи васитә кими истифадә етсин.

Scanned with CamScanner

IX синифдә әдәбијјат фәнни «XIX әсрин биринчи јарысында Азәрбајҹан әдәбијјаты» мөвзусу илә башланыр. Бу дөвр әдәбијјаты һаггында шакирдләрдә тәсәввүр јаратмаг үчүн һәр шејдән әввәл, һәмин дөврүн ичтимаи, игтисади, мәдәни вә әдәби инкишафына даир верилән ичмал изаһ олунмалыдыр. Бу мәгсәдлә програмда 32 сәһифәлик материал үчүн 5 саат вахт нәзәрдә тутулмушдур.

Мәктәб тәҹрүбәси көстәрир ки, һәмин материалы ашағыдакы кими планлашдырмаг мәнимсәмәјә мүсбәт тә'сир едир.

1. Азәрбајҹанын Русија тәркибинә дахил олмасы. Азәрбајҹанын Русија илә бирләшмәсиндән сонра мәдәни инкишафы—1 с.

2. Маарифчи-реалист әдәбијјатын инкишафы (Аббасгулу аға Бакыханов, Исмајыл бәј Гутгашынлы, Мирзә Шәфи Вазеһ)—2 с.

3. Јазылы әдәбијјатда ашыг ше'ринин инкишафы (Мирзәҹан Мәдәдов, Қазым аға Салик, Мәликбаллы Гурбан, Сејид Әбүлгасым Нәбати)—1 с.

4. Ше'рдә сатира вә тәнгидин инкишафы (Баба бәј Шакир, Мирзә Бахыш Нәдим)—1 с.

Мән биринчи саатда Азәрбајҹанын Русија тәркибинә дахил олмасы вә бунун Азәрбајҹан халгынын мәдәни инкишафындакы тарихи әһәмијјәти һаггында мә'лумат верәркән, шакирдләрин нәзәрини ашағыдакылара ҹәлб едирәм.

XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹанын бејнәлхалг вәзијјәти мүрәккәб иди. Иран вә Түркијә феодалларынын ишғалчылыг нијјәтләри Азәрбајҹан үчүн ҹидди тәһлүкә төрәдирди. Ејни заманда чар Русијасы Гафгаз өлкәси һаггында өз мүстәмләкәчилик мејилләриндән әл чәкмирди. Бу дөврдә Азәрбајҹан, Иран шаһларына табе олан јарыммүстәгил кичик ханлыглардан ибарәт иди. Өлкәдә феодал пәракәндәлији һөкм сүрүрдү. Ханлыглар арасында кедән мүһарибәләр өлкәнин игтисадијјатында дурғунлуг әмәлә кәтирмишди. Бунун нәтиҹәсиндә дә халгын мадди вәзијјәти чәтинләшир, аҹлыг вә гытлыг әһалини кетдикҹә тагәтдән салырды. Ханлыгларын игтисади ҹәһәтдән зәифләмәси онларын мүстәгил јашамаг имканларыны да мәһдудлашдырырды. Бу заман Азәрбајҹан ханлыгларынын гаршысында ики јол дурурду: ја Түркијә вә Иран дөвләтләри тәрәфиндән тутулмаг, ја да Русијанын тәркибинә дахил олмаг.

Русијанын Иран вә Түркијәјә нисбәтән ирәлидә кедән бир дөвләт олдуғуну баша дүшән јерли ханлар (Талыш, Бакы,

CamScanner ile tarandı

Губа, Гарабағ вә Шәки ханлыглары) Русија илә мәдәни-сијаси әлагәләри мөһкәмләндирмәјә чалышырдылар. (Бах: Ә. Н. Гулијев, Е. И. Мәммәдов, «Азәрбајҹан тарихи», Азәртәдриснәшр, 1964, сәһ. 93).

Шакирдләрә изаһ олунур ки, Русија—Иран мүһарибәләри Күлүстан мүгавиләнамәси илә нәтиҹәләнди ки, бу да Азәрбајҹанын Русија тәркибинә дахил олмасынын биринчи вә әсас мәрһәләсинә јекун вурду. Иран һөкумәти бу мүгавиләнамәјә бахмајараг, Русијанын үзәринә јенә дә гошун јеритди. Шиддәтли мүгавимәтләрә раст кәлән Иран һөкумәти 1828-ҹи илдә Русија илә Түркмәнчај мүгавиләнамәсини имзалады.

Беләликлә, Азәрбајҹан торпағы Араз чајы илә ики һиссәјә парчаланды. Азәрбајҹанын Шимал һиссәси Русија дөвләтинин тәркибинә дахил олду, Ҹәнуб һиссәси исә Иран шаһлығынын һакимијјәти алтында галды. Һәмин дөврүн характеристикасыны верән бу мүһүм һадисәни шакирдләрә хатырлатдыгдан сонра, бөјүк әдәби шәхсијјәтләрин дә бу һадисәјә мүнасибәтини белә үмумиләшдирирәм: Гарабағ ханынын харичи ишләр вәзири, мәшһур шаир М. П. Вагиф (1717—1797) Русија илә бирләшмә тәрәфдары олдуғу кими, XIX әсрин әдиб вә мүтәфәккири М. Ф. Ахундов (1812—1878) да Азәрбајҹанын Русија илә бирләшмәсинә бөјүк әһәмијјәт вермишдир. О, «Әкинчи» гәзетиндә чап олунмаг үчүн Һ. Зәрдабијә (1837—1907) көндәрдији мәктубунда бу хүсусда јазырды:

«...Биз Русија дөвләтинин һимајәси сајәсиндә, кечмишдә сонсуз ишғалчы ордуларын сајсыз басгын вә таланларындан хилас олдуг вә нәһајәт, раһатлыг әлдә етдик» (Бах: «Әкинчи» гәзети, 1877 № 2).

Лакин ону да шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр ки, чаризмин Загафгазијада апардығы сијасәт биринчи нөвбәдә рус мүлкәдарларынын вә јени јаранмагда олан рус буржуазијасынын мәнафејини күдүрдү. Русија империјасынын һаким даирәләри Гафгаза, о ҹүмләдән Азәрбајҹана бир кәлир мәнбәји кими бахырдылар. Чаризм бу нијјәтләринә наил олмаг үчүн һәр шејдән әввәл, бу өлкәдә сијаси ҹәһәтдән гәләбә чалмағы зәрури һесаб едирди.

Лакин бүтүн бу мәһдудијјәтләрә бахмајараг, Азәрбајҹанын Русија илә бирләшмәси халгымызын мәдәни-маариф һәјатында чох мүтәрәгги бир рол ојнады.

Scanned with CamScanner

Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасынын тарихи әһәмијјәти гыса хүласә едилдикдән сонра, шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр ки, Азәрбајчанын гәдим вә зәнкин тарихә малик олан әдәбијјаты, XIX әсрдә јени инкишаф мәрһәләсинә дахил олур. Бу инкишафа тәкан верән амилләрдән бири Азәрбајчан әдәбијјатынын рус әдәбијјаты вә мәдәнијјәти илә әлагәси иди. Бу дөврдә декабрист јазычылардан В. К. Күхелбекер, О. Одојевски, А. Бестужев-Марлински Гафгаза сүркүн едилмишди. М. Ф. Ахундов кими јазычыларын онларла танышлығы Азәрбајчан мәдәнијјәтинин инкишафына тә'сир көстәрир, мүхтәлиф елм саһәләриндә чалышан: Зејналабдин Ширвани, Аббасгулу аға Бакыханов, профессор Мирзә Казым бәј вә башгалары кими көркәмли алимләр јетиширди.

Әдәби мүһитин шакирдләр тәрәфиндән нечә баша дүшүлдүјүнү јохламаг үчүн ичмал мөвзулары әтрафында верилән суаллар да мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бу чәһәти нәзәрә алараг һәмин дөврлә әлагәдар тәхминән ашағыдакы суаллары вермәк олар:

1. Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасындан сонра онун игтисади-мәдәни һәјатында нә кими дәјишикликләр әмәлә кәлди?

2. Азәрбајчан мәдәнијјәтинин инкишафында Загафгазијада сүркүндә олан декабрист јазычыларын ролу нәдән ибарәт олмушдур? Бунлардан кимләри танıјырсыныз?

3. XIX әсрин биринчи јарысында Азәрбајчанын мәдәни һәјатындакы тәрәгги нәдән ибарәт олмушдур вә бу, әдәбијјатда өз әксини нечә тапырды?

Һәмин суалларын көмәји илә шакирдләрә бир даһа хатырладылыр ки, Азәрбајчан халгы керидә галмыш Иран вә Түркијә дөвләтләри тәрәфиндән әсарәт алтына алынмаг тәһлүкәсиндән хилас олду. Азәрбајчан тәдричән Русијанын игтисади инкишаф јолуна дүшмәјә вә онун васитәсилә дүнја базарына чәлб олунмаға башлады ки, бу да өлкәнин кәләчәк сијаси, игтисади вә мәдәни инкишафы үчүн мүтәрәгги әһәмијјәтә малик олду. Беләликлә дә, Азәрбајчан әдәбијјаты јени инкишаф јолуна гәдәм гојду.

IX синифдә Г. Б. Закирин һәјаты вә јарадычылығынын («Дост јолунда чәфа чәкдим, чан үздүм», «Дурналар», «Кечди нөвбәти Зимистан», «Хәбәр алсан бу виланын әһвалын») өјрәнилмәсинә 8 саат вахт ајрылмышдыр.

Бурада биз, анчаг «Хәбәр алсан бу виланын әһвалын» сатирасынын тәдриси заманы Азәрбајчан тарихи материалларындан нечә истифадә едилмәси барәдә данышачағыг.

Шакирдләрә јени дәрсин кириш мүсаһибәси заманы изаһ едирәм ки, Закир өз сатира јарадычылығына, кечән әсрин 40—50-чи илләриндә башламышдыр. Бу илләр Азәрбајчанда кәндли мүлкәдар зиддијјәтләринин ән кәскин дөврү иди. Чар һөкумәти өзүнүн учгар өлкәләриндән бири олан Азәрбајчанда мүстәмләкәчилик сијасәтини һәјата кечирәркән, бәјләрин кәндлиләр үзәриндә ағалығыны тәсдиг етди; феодал-тәһкимчи мүнасибәтләрини мөһкәмләндирди. Чаризмин бу мүстәмләкәчилик сијасәти Азәрбајчан кәндлиләринин бәјләрин, мүлкәдарларын әсарәти алтына алды.

Өз ше'рләриндә дөврүн нөгсанларыны тәнгид атәшинә тутан Закир дә сатира јарадычылығына белә бир дөврдә башламышдыр. Закирин сатиралары әсас е'тибарилә чар һакимләри вә чаризмин учгарларда мүстәмләкәчи ганун вә гајдалары әлејһинә чеврилмишди.

Шикајәт тәриги илә јазылан «Хәбәр алсан бу виланын әһвалын» сатирасында шаир феодализм гурулушундакы ејбәчәрликләри тәсвир едир вә бу хүсусда М. Ф. Ахундовдан көмәк истәјир.

Шаир М. Ф. Ахундовун адына јазмыш олдуғу бир мәнзум мәктубунда көстәрир ки, Гарабағ маһалы башдан-баша јол кәсәнләрлә, оғру, гулдур вә гачагларла долудур. Өлкәдә әминаманлыг јохдур. Оғурлуг, гулдурлуг, јол кәсмәк күндән-күнә артыр. Гарабағда дана вә дај галмады; Муровлар, кварталлар халгы сојур, маһалын һакими әтрафына фитнәкар адамлары јығыб, һәр күн јени чыхартдығы һөкмү илә халгы күдаза верир, өлкәни дағыдыр...

Шаир јерли һакимләрин рүшвәтхорлуғуну халга зәрәр верән ичтимаи бир бәла кими гијмәтләндирирди. Онларын һәрәкәти вилајәтдә һәр чүр ганунсузлугларын чохалмасына сәбәб олдуғу көстәрилирди. Бу чәһәтдән шаирин Әмираслан бәј вә Чәфәргулу хан Нәва һаггында јаздығы сатиралары хүсусилә диггәти чәлб едир. Шаир: «Кәзәсән, Кәнчә, Шәки, Ширваны, онун тәк фасигү фачир тапылмаз»—сөзләри илә Әмираслан бәји ән пис адам кими сәчијјәләндирмишдир. Закир, Чәфәргулу хан Нәвани Фир'он, Зәһһак кими «ган ичән» ад-

Scanned with CamScanner

ландырмышдыр. Јери кәлдикчә әсәрдә ишләдилән тарихи шәхсијјәт адларыны шаир онлара нә мәгсәдлә мүрачиәт етдијини дә ајдынлашдырмаг лазымдыр. Мәсәлән: «Бәдии әсәрләрдә ады чәкилән шәхсијјәтләр һаггында мә'лумат вермәк, әсәрин јахшы баша дүшүлмәси үчүн олдугча фајдалыдыр. Мәсәлән, Зөһһак һаггында белә мә'лумат вермәк олар: о, Иран шаһларындан бири олубдур. Әфсанәјә көрә онун ики иланы вармыш. Бу иланын һәр биринә күндә бир ушаг бејни верәрмиш. Закир дә Нәвабын зүлмкарлығыны билдирмәк үчүн ону Зөһһак адландырыр.

Тәнгид һәдәфинә гаршы кин вә гәзәб һиссләри, ифшачылыг, кинајәли күлүш Закир сатираларынын әсас хүсусијјәтләриндәндир .Икинчи саатда әсәрин бәдии тәһлилини вермәклә Закир сатираларынын үмуми чәһәтләрини јекунлашдырырам.

Шаирин сатираларыны кечиб гуртардыгдан сонра онлары јекунлашдырмаг үчүн ашағыдакы суаллары верирәм:

1. Шаирин һансы сатираларыны билирсиниз?
2. Закир сатираларынын тәнгид һәдәфләри кимләрдир?
3. Закир өз сатираларында дөврүндәки һансы мәсәләләрә тохунур?

IX синифдә әдәбијјат, тарих фәнләри арасында сых әлагә јаратмаг үчүн чох бөјүк имканлар вардыр ки, бу да шакирдләрин фәаллығыны тә'мин едир вә онлары мүстәгил нәтичәләр чыхармаға јөнәлдир.

ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИНДӘ ЖАНР ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНИН НӘЗӘРӘ АЛЫНМАСЫ

Дурсун **МӘММӘДОВ**,

педагожи елмләр намизәди.

Мүасир дөврдә мәктәбләримизин гаршысында гојулан вачиб мәсәләләрдән бири вә ән мүһүмү јени програмлары дүзкүн, елми шәкилдә тәтбиг етмәкдән ибарәтдир. Јени програмлар өз елми-нәзәри сәвијјәсинә көрә мөвчуд програмлардан хејли фәргләнир. Бу фәрг өзүнү әсасән јени програмларын елмилик дәрәчәсинин артырылмасында вә програмлара бир чох јени фактлар, мә'луматлар, әдәби шәхсијјәтләр вә әдәбијјатшүнаслыға аид јени мәсәләләрин, елми биликләрин дахил едилмәсиндә өзүнү көстәрир. Јени елми биликләр вә нәзәри мә'луматлар шакирдләрин үмуми инкишафларынын артырылмасына хидмәт едир. Белә бир шәраитдә јени програмларла дәрс дејән мүәллимләрин үмуми педагожи, методики вә әдәбијјатдан нәзәри һазырлығынын артырылмасы хүсусилә вачибдир. Јени програмын тәләбләрини, мәктәбләрдә апардығымыз тәчрүбә вә мүшаһидәләри нәзәрә алараг бу мәгаләдә драматик, епик вә лирик әсәрләрин тәдриси заманы һәмин жанрларда бәдии дилин мөвгеји һаггында бәһс етмәји лазым билдик.

Доғрудур, шакирдләр драмы нәсрдән, нәсри поезијадан ајыран, фәргләндирән чәһәтләр һаггында, елементар да олса, билијә малик олурлар. Онлар сәһнә үчүн јазылан әсәрләрин **драм,** «драм» сөзүнүн **һәрәкәт;** тәһкијә јолу илә јазылан әсәрләрин **епик,** һәјәчан, фикир вә һиссләр васитәсилә һәјаты ифадә едән әсәрләрин **лирик** адланмасы һаггында әдәбијјат нәзәријјәсиндән мүәјјән мә'лумат әлдә едирләр.

Scanned with CamScanner

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи мәктәбләримиздә әдәби жанрлар һаггында сөһбәт кедәркән онларда бәдии дилин мөвгејини мүәјјәнләшдирмәк мәсәләси унудулур; һалбуки бунсуз әдәби жанрлары ајырмаг, сәрһәдләндирмәк о гәдәр дә асан дејил. Бәдии әсәрләрин дили вә үслубу үзәриндә тәһлил иши апаран мүәллим кәрәк жанр хүсусијјәтләрини нәзәрә алсын вә һәр бир жанрын тәдрисинә башга-башга ме'јарла јанашсын. Мәсәлән, Ҹ. Ҹаббарлы «Фирузә» һекајәсиндә һадисәләри нағыл едир. «Алмаз» пјесиндә исә драматург өзү данышмыр. «Фирузә» һекајәсиндә мүәллиф Фирузәнин чох көзәл портретини чәкир. «Алмаз» драмында исә Ҹ. Ҹаббарлы һеч бир сурәтин портретини чәкмәк имканына малик дејилдир вә с.

Драматуркијанын бир әдәби жанр кими чәтинлији һаггында чох дејилмишдир. В. Г. Белински «Әдәбијјатын нөвләрә вә шәкилләрә бөлүнмәси» мәгаләсиндә драмы әдәбијјатын тачы адландырыр. М. Горки 20-дән чох пјес јазмағына бахмајараг, өзүнү һәмишә драм сәнәтиндә нашы һесаб етмишдир. Бу мүнасибәтлә сәнәткар јазырды: «Пјес-драм, комедија әдәбијјатын ән чәтин шәклидир, чәтиндир она көрә ки, пјесдә һәр бир иштирак едән шәхс мүәллифин диктәси олмадан һәм сөз, һәм дә ишлә өзүнү характеризә етмәлидир. Романда, повестдә мүәллифин тәсвир етдији адамлар јазычынын көмәји илә һәрәкәт едирләр, о һәр заман персонажларын јанында олур, охучуја онларын нечә анламаг лазым кәлдијини пычылдајыр вә кизли фикирләри изаһ едир.

Пјес исә мүәллифин белә сәрбәст мүдахиләсинә имкан вермир, драмда мүәллифин тамашачылара бу чүр диктәси олмур. Пјесдә иштирак едән шәхсләр анчаг вә анчаг өз данышыглары илә, јә'ни тәсвир дили илә дејил, тамам диалог дили илә јарадылырлар»*.

Көркәмли сәнәткарларымыз Ҹ. Ҹаббарлы, С. Вурғун вә башгалары да драм әсәриндә дилин мөвгеји мәсәләсини чох мүһүм вә зәрури бир иш һесаб едирдиләр. Демәли, драматуркијада ән мүһүм ҹәһәт мүәллиф диктәсинин олмамасыдыр. Јалныз ремарка вә афишаны чыхдыгдан сонра драм әсәриндә мүәллиф бүтүн әсәр боју данышмыр. Әсәрдәки сурәтләр вә һәрәкәтләр онун идејаларынын ифадәчисинә, рупоруна чеврилир.

* М. Горки, О литературе, Москва, 1933, сәһ. 131.

CamScanner ile tarandı

Драматик әсәрләри тәдрис едәркән мүәллим ән әввәл сәһнә дилинин хүсусијјәтләрини билмәлидир. Фикрин охучуја вә тамашачыја чатдырылмасында сәһнә ганунларыны билмәјин хүсуси әһәмијјәти вардыр. Бурада һәрәкәтләр, сәһнә тәртибаты тамашачыја нәји исә чатдырыр, диктә едир, фикрин ифадәсини реаллашдырыр. Драматургдан тәләб олунур ки, сөзә даһа чох гәнаәт етсин, он сөзүн јеринә бир кәлмә ишләтсин. Мәсәлән, Ҹ. Ҹаббарлынын «1905-ҹи илдә» әсәриндә: «Сијасәт шаһматдыр, кенерал! Јашасаг сонуну көрәрик!» — фикринин сөзалты мә'насыны бир нечә сәһифәдә дә вермәк оларды. Бурада дәрин мәзмун бир ҹүмләдә ифадә олунмушдур.

Драм әсәрләриндә диалог даһа чох ишләнән данышыг формасыдыр. Бурада ики персонажын гаршы-гаршыја дајанмасы әсас шәртдир. Диалогларда зидд тәрәфләр тоггушур, «фикирләр тоггушмасындан һәгигәт мејдана чыхыр». Бурадакы конфликтләрдә драматизм даһа кәркин олур. Белә диалогларда мүхтәлиф әгидәләр, дүнјакөрүшләр, идејалар үз-үзә кәлир вә с. Һәр бир драм әсәри тәһлил олунаркән мүәллим ашағыдакы мәсәләләрә диггәт јетирмәлидир:

а) диалоглардакы көзәл ше'ријјәт;
б) мәзмун долғунлуғу;
в) садәлик, сәмимилик;
г) сурәтин мә'нәви аләминин ачылмасы;
д) јүксәк вә кәркин драматизм вә с.

Доғрудур, нәср вә поезијада да диалоглар олур. Лакин тә'лим заманы бу диалоглары драматик әсәрләрдәки диалоглардан фәргләндирмәк лазымдыр. Сәһнә әсәринин диалоглары јүксәк драматизм әсасында гурулур. Әкәр драматизм олмазса, драм да олмаз. Бу мәсәләдән бәһс едән В. Г. Белински јазырды: «Драматизм јалныз данышыгдан ибарәт дејилдир, бәлкә данышанларын бир-биринә ҹанлы тә'сир көстәрмәсиндәдир. Мәсәлән, әкәр ики нәфәр мүәјјән мәсәлә әтрафында бир-бири илә мүбаһисә едирсә, бурада јалныз драм дејил, драматик үнсүр белә јохдур; бурада мүбаһисә едәнләр бирбиринин үзәриндә үстүнлүк газанмаг арзусу илә характерләриндәки мүәјјән ҹәһәтләрә, јахуд үрәкләринин зәиф телләринә тохунмаға чалышырлар...»*.

Бурдан белә нәтиҹә чыхыр ки, мүкалимәләрдә драматизм олмазса, о јалныз данышыг олараг галар.

* В. Г. Белински, Сечилмиш мәгаләләр, Бакы, 1948, сәһ. 63.

Scanned with CamScanner

Епик вә лирик әсәрләрдәки диалоглу сәһнәләр драматизм бахымындан зәиф сәчијјә дашыјыр. Мәсәлән, С. Вурғунун «Муған» поемасындан ашағыдакы мүкалимәјә диггәт едәк:

Дөнүб суал верир: Ҝимсән, ај әми?
— Гызым, кимлијими тез хәбәр алма,
Дејәсән, бир азча горхдун, еләми?
— Јох, нијә горхурам, ушағам, нәјәм?
Дејәсән овчусан, бәс овун һаны?

Драматик әсәрдә дедијимиз кими, вәзијјәт тамамилә башгадыр. Бурада сөзүн әсил мә'насында фикирләр, идејалар тоггушур. Мәсәлән, Ҹ. Ҹаббарлынын «1905-чи илдә» пјесиндән ашағыдакы парчаја диггәт едәк:

Г у б е р н а т о р — Сиз нә истәјирсиниз? Истәјирсиниз бу ики вәһши милләти бирләшдирәк ки, сизин ирадәниз алтында бизи, Русијанын доғма оғулларыны гырсынлар? Сијасәтдә мәрһәмәт олмаз. Мән ону өлдүрмәсәм, о мәни өлдүрәчәк.

В о л о д и н — Сиз чәлладсыныз!

Г у б е р н а т о р — Володин, сиз исә вәтән вә милләт хаинисиниз. Сиз мүһарибәдән чыхмыш империјанын чәтин вәзијјәтиндән истифадә едиб, онун тахт-тачыны дүшмәнләрин ајағы алтына салмаг истәјирсиниз.

Бу парчада губернаторла Володинин сөһбәти өлүм-дирим вурушмасына бәнзәјир. Онлар әгидә, мәсләк уғрунда дөјүшүрләр. Професор М. Рәфили бу мәсәлдән бәһс едәрәк јазыр: «Драматизм даһа чох ики шәхс арасында кедән дуел вурушмасына бәнзәр. Вурушанлар бир-биринә һәмлә едирләр, шпағанын һәр зәрбәси ја боша чыхыр, ја да мүәјјән бир из, јара јери бурахыр. Нәтичәдә вурушанлар өз вәзијјәтләрини дәјишмәли олурлар. Драмдакы диалоглар да беләдир»*.

Драм әсәрләри үчүн сәчијјәви кејфијјәтләрдән бириси дә монологдур. Мүәллиф өзүнүн ән јүксәк фикирләрини монологда ифадә едир. Монологун мәзмунунда бир дахили динамика олур, һадисәләрә јекун, финал кими сәсләнир. Мәсәлән, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» әсәриндәки Искәндәрин монологу, Ҹ. Ҹаббарлынын «1905-чи илдә» әсәриндәки Ејвазын монологу өз ифшачылыг күчүнә, гүдрәтинә, јүксәк пафосуна көрә һәмишә јадда галыр. Монологлары бир гајда олараг һәмишә шакирдләрә әзбәрләтдирмәк лазымдыр. Бу, ашағыдакы сәбәбләрә көрә вачибдир:

* М. Р ә ф и л и . «Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш», Бакы, 1958, сәһ. 240.

CamScanner ile tarandı

1. Монологун мәзмунуну нәгл едәндә өз тә'сирини итирир. В. Г. Белинскинин тә'бири илә десәк гуру, чансыз габыға чеврилир.

2. Синифдә монологун әзбәрдән дејилмәси әсәрин тә'сир күчүнү, ифадәлилијини артырыр.

3. Монологун әзбәрләнмәси шакирдләрин нитг инкишафына көмәк едир.

4. Монологун әзбәрләнмәси шакирдләрин естетик зөвгүнү инкишаф етдирир вә с.

Бир сөзлә, монологларын өјрәнилмәси һәм дә јазычы сәнәткарлығынын сәвијјәси һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јарада билир.

Нәсрдә, поезијада исә башга кејфијјәтләр вардыр. Шаир өз субјектив «мән»и илә сөһбәт едир, һашијәләр (лирик рич'әт) чыхыр, мәгсәддән хејли узаглашыр. Романда јазычы бир һадисәни гојуб о бирисинә кедир, јенидән әсил мәсәләјә гајыдыр вә бүтүн бунлар чох тәбии көрүнүрләр. Ше'р дили нитгин хүсуси формасыдыр. Ше'рдә сөз нәсрдә вә драмда олдуғундан даһа јүксәк ифадә гүввәси илә сәсләнир. Поезија дили күчлү һисси—емосионал фасиләләри илә зәнкин олур. Бүтүн бунлар ону бәдии дилин хүсуси формасына чевирир. Образлылыг, ифадәлилик, јүксәк романтика ше'р дили үчүн әсасдыр. Бә'зән бу хүсусијјәтләри сахламаг хатиринә драматуркијада да поезијаја мејл едирләр. Бу мә'лум һәгигәтдир ки, сәһнәдә аһәнкдар, шаиранә диалоглар илә ади, нәсрлә дејилмиш диалоглар арасында бөјүк фәрг вардыр. Јүксәк поезија дилинин тамашачыја тә'сири даһа јахшы олур. Академик М. Ариф јазыр: «Ше'рин вәзн вә гафијә васитәсилә јаратдығы аһәнкдарлыг вә мусиги чох вахт актјора да тә'сир көстәрир, онун ифадә етдији диалог вә монологлары өз тә'сири алтына алыб далынча апарыр, актјорун ифадә тәрзини бу вә ја башга дәрәчәдә дәјишдирир»*.

Азәрбајчан дилинин бүтүн тәләффүз көзәллији, зәнкинлији өзүнү поезија дилиндә көстәрир. Биз М. Фүзули, М. П. Вагиф вә С. Вурғуну охујаркән һәр шејдән әввәл гаршымызда бөјүк бир үрәк саһиби, һәссас бир инсан көрүрүк. Бу сәнәткарларын јарадычылығында үрәјимизи риггәтә кәтирән, бизи ганадландыран сөзләрә, гүдрәтли вә дәрин фикирләрә раст кәлирик. Бәдии дил поезија саһәсиндә даһа бөјүк ишләр көрмәјә гадирдир. Ше'рлә нәсрин фәрги јалныз вәзн вә гафијәдә дејил-

* М. А р и ф. «Сәмәд Вурғунун драматуркијасы», Бакы, 1948, сәһ. 213

Scanned with CamScanner

дир. Ше'р мәнзум олдуғу кими мәнсур да ола биләр. Демәли, ше'р заһири вәзн вә гафијә илә шәртләнмиш бир шеј дејилдир, поезија онун дахили маһијјәтиндәдир. Бурада әсас ролу дилин мусигилилији вә башга мәсәләләр ојнајыр.

Бүтөвлүкдә исә ше'ријјәт, поезија чох кениш анлајышдыр. Бу һәм драм, һәм ше'р, һәм дә нәсри әһатә едир. Аристотелдә поетика тамамилә бәдии әдәбијјат анлајышы јериндә ишләнмишдир. Демәли, жанрындан асылы олмајараг бәдии әдәбијјатын дили үмумијјәтлә поетикдир. Лакин о нәср, драм вә ше'рдә башга-башга рәнкләрдә, мүхтәлиф үслуби мәгамларда тәзаһүр едир вә бундан асылы олараг онларын дили бир-бириндән фәргләнир.

Бу фәргли хүсусијјәтләрин шакирдләрә чатдырылмасы, һәм дә әдәби жанрларын јахшы өјрәнилмәсинә, мүкәммәл мәнимсәнилмәсинә көмәк едир.

А. А. ФАДЕЈЕВИН «КӘНЧ ГВАРДИЈА» РОМАНЫНЫН ТӘДРИСИ

З. ӘЛИЈЕВА,
Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин инспектор-методисти, филоложи елмләр намизәди

Кәнчләримизин мисилсиз гәһрәманлыгларына һәср едилмиш «Кәнч гвардија» романы мәктәблиләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасында, һәрби вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәманлыг руһунда тәрбијә едилмәсиндә мүстәсна әһәмијјәтә маликдир. Мүәллимләр «Кәнч гвардија» әсәринин бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтини нәзәрә алыб, һәмин әсәри бүтөвлүкдә шакирдләрә охутмалыдырлар. Бә'зи мүәллимләр дәрслијә салынан парчаларын чохлуғундан шикајәт едир вә онлары дәрс заманы охутмағын мүмкүн олмадығыны билдирирләр. Ајдындыр ки, һеч дә дәрсликдә верилән бәдии парчаларын синифдә бүтөвлүкдә охунмасына еһтијач јохдур. Мүәллим дәрсин мәгсәдиндән асылы олараг мәтн үзәриндә иш апармалы вә мүәјјән парчалары синифдә охутмалыдыр. Верилән тапшырыглар әтрафында шакирдләр евдә мүстәгил сурәтдә әсәр үзәриндә ишләмәлидирләр.

Роман тарихи сәнәдләр, олмуш һәгигәтләр әсасында јазылдығындан шакирдләри һәмин дөврүн һадисәләри илә бир гәдәр јахындан таныш етмәк зәрурәтини доғурур.

Биринчи саатда (кириш мәшғәләсиндә) ашағыдакы мә'луматы мәктәб мүһазирәси шәклиндә шакирдләрә чатдырмаг олар.

1942-чи ил ијунун 20-дә шахтачылар шәһәри Краснодон алман фашистләри тәрәфиндән ишғал едилди. Мүәллим синфә ССРИ-нин физики хәритәсини кәтириб Краснодон шәһәрини ушаглара көстәрир.

һәлә Краснодон дүшмәнләрин әлинә кечмәмишдән тәхминән 1—2 ај әввәл шәһәрдә вә онун әтрафында кизли комсомол груплары фәалијјәт көстәрирди. 1942-чи илин мај—ијун ајларында Ворошиловград вилајәт партија комитәсинин көстәриши илә кизли партија тәшкилаты јарадылмышды. 1924-чү илдән Сов.ИКП үзвү, јерли Советин депутаты, шахтачы Филипп Петрович Љјутиков партија комитәсинин катиби сечилмишди. Шәһәр фашистләр тәрәфиндән ишғал едиләндән сонра кизли партија тәшкилатынын тапшырығы илә дүшмәнә гаршы мүхтәлиф әмәлијјатлар апарылырды.

Һитлерчиләр шәһәри әлә кечирән кими «јени гајдалар» гојдулар. Илк нөвбәдә, көркәмли партија вә дөвләт ишчиләрини һәбс етдиләр. Дүшмәнләр елә азғынлашдылар ки, сентјабрын 28-дән 29-а кечән кечәдә мәһкәмәсиз вә истинтагсыз 32 нәфәр көркәмли совет адамыны, һәтта гучағында көрпә ушаг олан гадыны дири-дири торпаға басдырдылар. Лакин бүтүн бу вәһшиликләр вә гәддарлыглар совет адамларынын ирадәсини зәифләтмәди. Онларын үстләринә торпаг төкүләркән сәс-сәсә вериб «Бејнәлмиләл» охудулар. Фашистләрин төрәтдији бу алчаг чинајәт илдырым сүр'әти илә бүтүн шәһәрә јајылды. Јерли әһалинин гәзәби, фашизмә гаршы нифрәти ашыб-дашырды. Әсарәтдән гуртармаг, ишкәнчәләрдән хилас олмаг мәгсәди илә әһалинин бөјүк бир һиссәси шәһәри тәрк етмәли олду. Фәалијјәт көстәрән кизли партија тәшкилаты дүшмәнә гаршы јени мүбаризә планлары һазырлајырды.

Кәнчләр даһа бөјүк гәзәблә мүбаризәјә гошулдулар. Онлар партијанын тапшырығы вә көстәриши илә вәрәгәләр јајыр, дүшмәнә зијан вурурдулар. Кәнчләрә көрә, һитлерчиләрин ағалығы алтында јашамаг, онлара табе олмаг, мүбаризә етмәмәк, тәдричән вә рүсвајчылыгла өлмәк демәк иди. Әввәлләр бу кәнчләр ајры-ајры груплар шәклиндә мүбаризә едирдиләр. Лакин коммунистләрин тәшәббүсү вә Ф. П. Љјутиковун рәһбәрлији илә Краснодон вә онун әтрафындакы кизли комсомол груплары бирләшдирилиб ваһид тәшкилат јарадылды.

Мәктәбли кәнчләрдән Олег Кошевој, Иван Земнухов, Виктор Третјакевич, Серјожа Тјуленин, Улјана Громова, Валја Бортс, Љјубов Шевтсова, Леонид (Әли) Дадашов, Радиј Јуркин, Сенја Остапенко, Тосја Машенков, Володија Куликов, Жора Арутунјанс, Василиј Левашов вә башгалары тәшкилатын үзвү олдулар. Улјана Громова, Иван Земнухов, Олег Кошевој, Виктор Третјакевич, Иван Туркенич, Серјожа Тјуленин вә Љјубов Шевтсова гәраркаһын үзвү сечилдиләр. Серјожа Тјуленинин тәклифи илә тәшкилат «Кәнч гвардија» адландырылды.

«Кәнч гвардија» тәшкилатынын комиссары комсомолчу Виктор Третјакевич, командири исә кәнч забит Иван Туркенич иди. Тәшкилатын јаранмасында В. Третјакевич мүһүм рол ојнамышдыр. Тәшкилатын илк вә сонракы ичласлары онун евиндә кечирилмишди. Һәмин евдә «Кәнч гвардија» тәшкилатына дахил олан кәнчләр тәнтәнәли шәкилдә анд ичирди. Лакин аз сонра В. Третјакевичә башга иш тапшырылдығы үчүн гәраркаһын рәиси Олег Кошевој тәсдиг едилди.

Тәшкилат үзвләринин сајы кет-кедә артмаға башлады, 1942-чи илин нојабр ајында 92-јә чатды ки, бунларын да 20 нәфәри коммунист иди.

«Кәнч гвардија» Бөјүк Октјабр Сосиалист ингилабынын 25-чи илдөнүмүнү лајигли гаршыламағы гәрара алды.

Тәшкилатын әмри илә Серкеј Тјуленин, Василиј Левашов, Леонид Дадашов, Валја Бортс, Стјопа Сафонов, Радиј Јуркин нојабрын 6-дан 7-ә кечән кечәдә шәһәрин һүндүр биналарындан олан мәктәбин дамына гырмызы бајраг санчмалы идиләр. Чәсур кәнчләр тапшырығы јеринә јетирдиләр. Сәһәр тездән Краснодонлулар мәктәб бинасынын дамында гырмызы бајрағы көрәркән севинчдән көз јашларыны сахлаја билмәдиләр. Бу, дүшмәнләри даһа да гәзәбләндирди.

1942-чи илин 5 декабрында—Совет Конститусијасы күнү дүшмәнләр јерләшән бинанын талварына мина гојуб, ону партлатмаг гәрара алынды.

Кәнчгвардијачылар бу тапшырығы да һәјата кечирдиләр. Биржа алышыб јаныр, онун аловлары шәһәрин он ики километрлијиндән көрүнүрдү. Бунунла кәнчләр Алманијаја көндәриләчәк 9 мин совет адамынын ады олан сијаһыны јандырыр, онлары фашист әсарәтиндән хилас едирләр.

«Кәнч гвардија» тәшкилаты 6 аја јахын дүшмән архасында гызғын фәалијјәт көстәрмиш вә онлара чох бөјүк зијан вурмушдулар.

1943-чү ил 14 февралда Совет Ордусу Краснодон шәһәрини алман ишғалчыларындан азад етди. Шәһәр хилас едилдикдән тәгрибән 1 ај әввәл алманлар тәшкилатын үзвләрини әлә кечирә билдиләр.

Scanned with CamScanner

Азғынлашмыш фашистләр кәнчгвардијачылара мин чүр әзаб-әзијјәт вердиләр. Гәраркаһын комиссары 18 јашлы Олег Кошевоја елә ишкәнчәләр вердиләр ки, бүтүн сачы ағарды. Серјожа Тјуленинин көзләри өнүндә анасына зүлм етдиләр. Серјожанын голуну буруб сындырдылар, дөјүб һалдан салдылар, көзләрини ачанда јенидән ондан «Кәнч гвардија» тәшкилатынын фәалијјәти барәдә сорушдулар. Буна бахмајараг, дүшмәнә бир кәлмә сөз демәди. Улјана Громованы дөјүб инчитдиләр, күрәјиндән бешкушә улдуз кәсиб чыхартдылар, лакин јенә дә тәшкилатын бир сиррини белә вермәди. Һәбсханада, камеранын диварларына «Мәним әзиз гардашым, мән өлүрәм, сән Вәтән уғрунда мөһкәм дур» сөзләрини јазды. Анатоли Попова олмазын әзаб вердиләр. Она: «Сиз бир кәнчгвардијачы кими нә едирдиниз?» суалыны верәркән о,—Нә етдијимизи демирәм, анчаг нә етмишиксә аз етмишик,—дејә чаваб верир. Виктор Третјакевичин дырнагларынын алтына ијнә јеридирләр, чәлладлар онун бојнуна учу електрикләләр бирләшдирилмиш ток сарыјырлар, о јенә дә тәшкилатын фәалијјәти барәдә бир кәлмә сөз демир. Бүтүн кәнчгвардијачылар һәр бир ишкәнчәјә белә мәрдликлә дөзүрләр, нәһајәт, онлары дири-дири шахтаја туллајыб үстләринә торпаг төкдүләрсә дә, гәһрәманлар Вәтәни һәр шејдән јүксәк тутдулар, тәшкилатын бир сиррини белә вермәдиләр.

Дүшмәнләр кәнчгвардијачылары әлә кечирдикдән сонра Ф. П. Лјутикову да һәбс етдиләр. Дәфәләрлә ону Олег Кошевојла үзләшдирсәләр дә, һеч бир сирр ала билмәдиләр.

Кәнчгвардијачылар билирдиләр ки, дүшмәнин әлиндән јаха гуртара билмәјәчәкләр. Онлары өлүм көзләјир. Бу заман Улјана Громова гәраркаһын сон әмрини һәбсхананын ајры-ајры камераларында олан кәнчгвардијачылара чатдырыр: «Гәраркаһын сон әмри... сон әмри... бизи күлләләјәчәкләр. Бизи шәһәрин кучәләри илә апарачаглар... Биз Ленинин севимли маһнысыны охумалыјыг».*

Фашистләр кәнчгвардијачылары вә коммунистләри 1943-чү ил јанварын 15, 16 вә 31-дә, шахталы гыш кечәләриндә үстүачыг һәбсхана машынларына долдуруб шәһәр әтрафындакы 5 нөмрәли шахтанын јанына апардылар. Икид гәһрәманлары күлләләдиләр, бә'зиләрини исә дири-дири 80 метрлик шахталара туллајыб үстләринә торпаг төкдүләр.

---

* «Кәнч гвардија» Мәчмуә (Материаллар вә сәнәдләр), Ленинздат. 1944. сәһ. 21.

CamScanner ile tarandı

Совет Ордусу Краснодона дахил олдугдан сонра кәнчгвардијачыларын вә коммунистләрин мејити тәдричән чыхарылмаға башланды. Мартын 1-дә онлары шәһәрдәки гардашлыг мәзарында дәфн етдиләр.

ССРИ Али Советинин Фәрманы илә гәраркаһын 5 нәфәр үзвүнә—*Олег Кошевој, Улјана Громова, Иван Земнухов, Серкеј Тјуленин вә Лјуба Шевтсоваја*, өлүмүндән сонра Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмишдир. 3 нәфәр Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, 35 нәфәр Биринчи дәрәчәли Вәтән Мүһарибәси ордени, 6 нәфәр «Гызыл улдуз» ордени, 66 нәфәр исә Биринчи дәрәчәли Вәтән Мүһарибәси Партизаны медалы илә тәлтиф олунмушдур.

Чох вахт мәктәбли кәнчләр кәнч гвардијачыларын мәктәбдә нечә охумалары илә марагланырлар. Бу заман мүәллим лајиг көрүлмүш 5 нәфәр кәнч гвардијачы һаггында ашағыдакы мә'луматы верә биләр. Мәктәблиләр билирләр ки, мисилсиз гәһрәманлыг нүмунәләри көстәрән бу кәнчләр садә мәктәбли шакирдләр олмушлар.

Олег Кошевој тәшкилата дахил оларкән 17 јашында иди. О, М. Горки адына мәктәбдә охујурду. 1942-чи илин јазында IX синфә кечмишди. Олегин арзусу кәләчәкдә мүһәндис олмаг иди. Мәктәбдә охудуғу илләрдә әдәбијјата бөјүк мараг көстәрир вә өзү дә ше'рләр јазырды. Олегин ше'рләриндә Вәтәнә сонсуз мәһәббәт ачыг һисс олунурду. Олег Кошевој мусигини, шаһматы севирди, көзәл ојнамағы бачарырды. Тәшкилатын үзвләри арасында дәрин һөрмәт вә мәһәббәт газанмышды. Бачарыглы, ағыллы вә фитри тәшкилатчылыг габилијјәтинә малик олдуғу үчүн Олег Кошевој тәшкилатын комиссары олду.

Иван Земнухов 19 јашында тәшкилата дахил олмушдур. Јолдашлары ону «тәшкилатын үрәји» адландырырдылар. О, М. Горки адына орта мәктәбин X синфини битирмишдир. Мәктәбдә охујаркән бүтүн шакирдләрин дәрин һөрмәтини газанмышды. Мәктәб комсомол комитәсинин үзвү, мәктәб дивар гәзетинин редактору иди. О, мәктәби битирдикдән сонра рајон комсомол комитәсиндә пионер баш дәстә рәһбәри вәзифәсиндә ишләјирди. Һәр бир ишә мәс'улијјәтлә јанашмаг, јолдашларына көмәк етмәк, тәмкинли вә садә, тәвазөкар олмаг И. Земнуховун характеринә хас олан хүсусијјәтләр иди.

Улјана Громова 18 јашында икән тәшкилата дахил олмушдур. Јарашыглы, һүндүрбојлу, көзәл гыз олан Улјана

мәктәбдә охујаркән ә'лачы иди. Әдәбијјат дәрсинә даһа чох марағ көстәрирди. Охучу күндәлији сахлајырды, мүталиә етдији китабларда она хош кәләнләри һәмишә гејд едирди. Улјананын гејдләриндән ајдын олур ки, о, мүәјјән мәгсәд уғрунда мүбаризә етмәјә, һәјаты, вәтәни севмәји, мәрд вә икид олмағы һәр шејдән үстүн тутурду.

Серкеј Тјуленин 17 јашында тәшкилата дахил олмасына бахмајараг, сон дәрәчә чәсур вә горхмаз иди. О, «Кәнч гвардија» тәшкилатынын әксәр әмәлијјатларында иштирак етмишдир. Онда елә бир хасијјәт вар имиш ки, истәдији ишдә мәгсәдинә наил олмајынча раһатлыг нә олдуғуну билмәзмиш. Бәдәнчә зәиф Серјожа, ирадәчә чох мөһкәм иди.

Лјуба Шевтсова 18 јашында тәшкилата дахил олмушдур. Мүһарибәјә гәдәр о Ворошилов адына орта мәктәбдә охујурду. Биолокија вә бәдән тәрбијәси дәрсләриндән һәмишә ә'ла гијмәт аларды. Јај ајларында мәктәблиләрлә бәрабәр колхоза кедәр вә мәһсул јығымында онлара көмәк едәрди. 1942-чи илин февралында Л. Шевтсова комсомол сыраларына дахил олмушду. Кәнчгвардијачылар чәсур кәшфијјатчы Лјуба Шевтсованы «јубкалы Серкеј Тјуленин» адландырмышдылар. Көјчәк, шән вә чевик гыз Лјуба гәраркаһын һәр һансы бир тапшырығыны бөјүк бир бачарыгла һәјата кечирирди. Дүшмәнләр Лјубаны Совет Ордусу Краснодона кирмәмишдән бир нечә күн әввәл, 1943-чү илин 9 февралында күлләләдиләр.

Тәшкилатын биринчи комиссары Виктор Третјакевич һаггында VII синиф шакирдләринә вахты илә јајылмыш шајиәни (онун сатгын олмасы барәдә фашистләрин ујдурмасыны) сөјләмәјә еһтијач јохдур, әкәр шакирдләр суал вериб бу һагда марагланарса, о заман мүәллим мә'лумат верә биләр ки, дүшмәнләр В. Третјакевичин сатгын олмасы һагда јаландан шајиә јајмышдыр. Узун мүддәт бу вәтәнпәрвәрин ады ләкәли галмышды, лакин апарылан тәдгигатлар сүбут етди ки, В. Третјакевич сона гәдәр фашизмә гаршы вурушмуш, нәһајәт, дүшмәнләр тәрәфиндән вәһшичәсинә өлдүрүлмүшдүр.

В. Третјакевич бүтүн өмрү боју Краснодон шәһәриндә јашамышдыр. X синифдә охујаркән валидејнләри илә бәрабәр Ворошиловграда көчмүш, орада 7 нөмрәли мәктәбин X синфини тә'рифнамә илә битирмишдир. Мәктәбдә һамы Третјакевичи чох севир вә она дәрин һөрмәт бәсләјирдиләр. «Кәнч гвардија» тәшкилатынын јаранмасында В. Третјакевич мүһүм

CamScanner ile tarandı

рол ојнамышдыр. 19 јашында икән бу кәнчин дә һәјаты фачиәли шәкилдә сона чатмышдыр.

ССРИ Али Советинин фәрманы илә 1960-чы ил 13 декабрда Виктор Третјакевич өлүмүндән сонра Биринчи дәрәчәли Вәтән Мүһарибәси ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Тәшкилатын башга үзвләри һаггында үмуми шәкилдә демәк олар ки, кәнч гвардија тәшкилатынын әксәријјәти 17—18 јашында кәнчләр иди. Милли тәркибчә мүхтәлиф (рус, украјналы, јәһуди, азәрбајчанлы, ермәни) халгларынын нүмајәндәләриндән ибарәт олан бу тәшкилатын үзвләри ваһид бир мәгсәдә—Вәтәни мүдафиә етмәјә хидмәт едирдиләр.

Јахшы олар ки, мүәллим шакирдләрә милли гүрур һисси илә билдирсин ки, «Кәнч гвардија» тәшкилатынын фәал үзвләриндән олан вә дүшмәнләр тәрәфиндән күлләләнән Леонид (Әли) Дадашов азәрбајчанлы иди. Онун әсил ады Әли иди. Јолдашлары ону Леонид јахуд садәчә олараг Лјонка чағырырмышлар. Атасы Әсәдулла о заман Краснодон шәһәриндә ишләјирди. Әликилин аиләси һәмин шәһәрдә јашајырды.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 25-чи илдөнүму мүнасибәтилә гырмызы бајрағы шәһәр мәктәбинин бинасына санчанлар арасында Әли дә вар иди. Мүәллим сөһбәтини јекунлашдырыб дејә биләр ки, үмумијјәтлә, «Кәнч гвардија» гәраркаһынын үзвләри, бүтүн кәнчгвардијачылар сона гәдәр мәрдликлә јашадылар вә вурушдулар, өз кәнч һәјатларыны Вәтән уғрунда гурбан вердиләр.

Мүәллим шакирдләрә билдирмәлидир ки, кәнчгвардијачыларын бир нечәсини (мәсәлән, Иван Туркенич, Василиј Левашов, Радиј Јуркин, Жора Арутјунјанс, Валја Борс, Анатолиј Лопухов, Михаил Шишенко вә с.) о заман дүшмәнләр әлә кечирә билмәдиләр. Бунлар һазырда мүхтәлиф идарәләрдә ишләјирләр, бир чоху исә Гызыл Ордуда хидмәт едир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә кәнчгвардијачыларын вә кизли коммунистләрин көстәрдикләри тарихи гәһрәманлыг А. Фадејевин диггәтини чәлб етмиш вә о, бу һагда роман јазмаг гәрарына кәлмишдир.

«Кәнч гвардија» әсәринин әсас сүжет хәттини Краснодон шәһәриндә фәалијјәт көстәрмиш «Кәнч гвардија» комсомол тәшкилатынын иши тәшкил едир.

Јазычыја «Кәнч гвардија» тәшкилатынын фәалијјәти һаггында илк вә кениш мә'луматы комсомолун Мәркәзи Комитәси вермишдир. А. Фадејев даһа дәрин вә кениш материал

Scanned with CamScanner

топламаг мәгсәдилә тәшкилатын јерләшдији вә фәалијјәт көстәрдији јерләрә кетмиш, ајларла Краснодон шәһәриндә галмыш, бир сыра адамларла — кәнчгвардијачыларын аилә үзвләри, мәктәб јолдашлары, мүәллимләри илә көрүшмүш вә беләликлә, әлдә олан материалы даһа да зәнкинләшдирмишдир.

Романда тәсвир едилән һадисәләрин әксәријјәти баш вермиш әһвалатлардыр. Лакин бунлара бахмајараг, «Кәнч гвардија» тарихи әсәр дејил, јазычы тәхәјјүлүнүн нәтичәсиндә јаранан көзәл бәдии бир романдыр. Әсәрдә тәсвир едилән бә'зи сурәтләр, о чүмләдән сатгын Јевкенија Стаханович, Петер Фонбенг јазычы тәхәјјүлүнүн мәһсулудур.

Кириш мәшғәләси баша чатдыгдан сонра шакирдләрә ашағыдакы суаллары вермәк олар.

1. Краснодон шәһәриндә кизли комсомол тәшкилаты нечә јарадылмышдыр?

2. Тәшкилатларын әсас үзвләри кимләр иди?

3. «Кәнч гвардија» тәшкилатынын башга үзвләри һаггында нә дејә биләрсиниз?

Әсәрин мөвзусу ушаглара ајдындыр. Синифдә елә һиссәләри охутмаг лазымдыр ки, кәнчгвардијачыларын характеринин ачылмасына билаваситә хидмәт етсин.

Икинчи саатда фашистләрин вәһшилији, онлара гаршы халг гәзәби һаггында шакирдләрдә тәсәввүр јаратмаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә 35-чи фәсли синифдә охутмаг мәсләһәтдир. Бурада јашлы нәслин—коммунистләрин (Матвеј Шулга илә Андреј Валконун) өлүмүн көзүнә дик бахдыгларыны шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг вә Матвеј Шулга илә Андреј Валконун мүбариз сурәтләрини онлара севдирмәк лазымдыр. Гој шакирдләр билсинләр ки, коммунистләр, совет адамлары дири-дири торпаға басдырыларкән дә гәләбәјә инамларыны итирмир, дилләриндә «Бејнәлмиләл»ин одлу мисралары:

Галх, еј лә'нәтлә дамғаланмыш,

Ачлар вә гуллар дүнјасы—дејә, халгы мүбаризәјә сәсләмишләр.

35-чи фәсил охунуб гуртардыгдан сонра кичик бир изаһат вериб демәк лазымдыр ки, фашистләрин азғынлығы, совет адамлары илә вәһшичәсинә рәфтарлары, доғма Вәтәнин әсарәтдә галмасы кәнчләрин гәлбини гәзәб һисси илә долдурмушду.

CamScanner ile tarandı

Елә буна көрә дә, һеч бир һәдәдән, өлүмдән горхмајараг Краснодонда фашистләри ләрзәјә салан бир тәшкилат—«Кәнч гвардија» јарадылды. Бабаларын шәрәфли јолуну давам етдирән кәнчләр—тәшкилатын һәр бир үзвү Вәтәнин хиласы үчүн әлләриндән кәләни едәчәкләри барәдә мүгәддәс анд ичдиләр.

Сонра 36-чы фәсли синифдә охутдурмагла кәнчгвардијачыларын фәалијјәти илә шакирдләри таныш етмәк олар.

Икинчи дәрсин сонунда евдә «Анд» һиссәсини әзбәрләмәји, 35-чи фәсилдән исә фашистләрин алчаг симасыны көстәрән һиссәләри өјрәнмәји тапшырмаг лазымдыр.

«Кәнч гвардија» романынын тәдрисинә ајрылмыш вахтын 3-чү сааты, әсәрин ән кәркин јерини—кәнчләрин һәбс едилиб ишкәнчә верилдији, 66-чы фәсли охутдурмагла башламаг олар.

Һәмин фәсли охујаркән шакирдләр көрүрләр ки, комсомолчулар әгидәләриндә садиг галмышлар. Онлар һәр чүр гејри-инсани әзаблара дөзүрләр, алчаг дүшмән гаршысында әјилмир, инләмир, әксинә бир-биринә дајаг олур, өз мәрдликләри илә дүшмәнләри һејрәтә салырдылар.

Әсәрин тәдрисинин дөрдүнчү саатында 64 вә 65-чи фәсилләри охутдурдугдан сонра, мүәллим шакирдләрә бу фикри тәлгин едир ки, кәнчгвардијачыларын өлүмү јалныз чисмани өлүм иди. Фашистләр онлары өлдүрмәклә һеч дә мәғлуб едә билмәдиләр. Әксинә, коммунистләрин дә, комсомолчуларын да өлүмү совет адамларынын мәрдлијинин, гәһрәманлығынын бариз нүмунәси иди. Онлар өз өлүмләри илә әбәдијјәтә говушмуш, Вәтәни севмәк, ону мүдафиә етмәк, лазым кәлсә, онун уғрунда чанларындан кечмәк нүмунәси көстәрмишләр.

Мүәллим көстәрир ки, кәнчгвардијачыларын һәјат вә мүбаризәсини әбәдиләшдирән, һәмишәлик олараг халгын гәлбиндә јашадан А. Фадејевин «Кәнч гвардија» романы олмушдур. Әсәр јазыландан аз сонра екранлашдырылмыш, совет кино сәнәтинин ән јахшы нүмунәси кими шөһрәт газанмышдыр. (Имкан олан јерләрдә филмин тамашасыны тәшкил етмәк лазымдыр).

Шакирдләрин роман үзрә биликләрини тәхминән ашағыдакы план үзрә јохламаг олар.

1. «Кәнч гвардија»нын јарадычысы, тәшкилатчысы вә илһамчысы коммунистләрдир.

2. Коммунистләрин дүшмәнләрә гаршы мүбаризәси вә онларын мәрданә өлүмү.

Scanned with CamScanner

3. Комсомолчулар сона гәдәр мүбаризә едәчәкләринә анд ичирләр.
4. Алман фашистләринин вә Вәтән хаинләринин мәгсәди, онларын әсәрдә ифшасы.
5. Гәһрәманлар ән ағыр ишкәнчәләрә мәрдликлә дөзүрләр.
6. Кәнчгвардијачылар дилләриндә Иличин ән чох севдији маһны илә өлүмә кедирләр.
7. Вәтән уғрунда чанындан кечәнләр һеч вахт унудулмур.

«Кәнч гвардија» романы шакирдләри һәрби вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә етмәк ишиндә мүһүм рол ојнајан гијмәтли сәнәт әсәридир. Һәмин әсәр үзрә шакирдләрә «Онлар бизим сәадәтимиз јолунда чанларыны гурбан вердиләр» мөвзусунда шифаһи инша вә «Гәһрәманлар өлмүрләр» адлы јазылы инша һазырламағы тапшырмаг олар.

Үмумтәһсил мәктәбләринин инкишаф етдији мүасир мәрһәләдә гаршыда дуран ән мүһүм мәсәләләрдән бири дәрсин еффектлијини артырмагдыр. Одур ки, дәрс елә тәшкил едилмәлидир ки, шакирдләр аз вахтда даһа чох билик әлдә едә билсинләр. Буна көрә дәрсдә шакирдләрин мүгајисәләр апармасына, үмумиләшдирмәләр етмәсинә хүсуси гајғы көстәрилмәлидир. Шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк, онлары дүшүндүрмәјә вадар етмәк үчүн мүәллим билији һазыр шәкилдә вермәмәлидир. Елә етмәк лазымдыр ки, јени билик шакирдләрин идрак фәалијјәтини гәнаәтләндирән емосионал амилә чеврилсин вә шакирд өзү билији мүстәгил дәрк едә билсин. Мүәлим дәрсдә јарадычы јоллар сечмәли, шакирдләрә аз вахтда даһа чох билик вермәјә чалышмалыдыр.

Бу мәгсәдлә мүәллимләр евристик үсулдан даһа чох истифадә етмәли, мүхтәлиф суаллар гојмалы вә һәмин суалларын чавабынын, дүшүнүлмүш шәкилдә шакирдләр тәрәфиндән тапылмасына, һабелә дәрсдә онларын мүгајисәләр апармасына, үмумиләшдирмәләр етмәсинә хүсуси фикир вермәлидир.

Бир сөзлә, јени програм шакирдләрдән даһа чох фикри иш, мүстәгил мүһакимә тәләб етдији үчүн дәрсин әсас һиссәси шакирдләрдә билик, бачарыг вәрдишләри јаратмаға сәрф едилмәлидир.

CamScanner ile tarandı

НӘСИМИНИН ПОЕТИК ДИЛИНДӘ МӘЧАЗЛАР СИСТЕМИ

Вәлијәддин ӘЛИЈЕВ
Нахчыван шәһәриндәки Ејналы Султанов адына орта мәктәбин мүәллими

Әдәбијјат тәдриси просесиндә бәдии тәһлилин—јәни бәдии әсәрин сәнәткарлыг вә дил хүсусијјәтләрини тәһлил етмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Бөјүк шаиримизин 600 иллијинә һазырлашдығымыз бир вахтда онун бәдии дилиндәки әсил сәнәткарлыг хүсусијјәти олан мәчазлар системини өјрәнмәк фајдалыдыр.

Үслубијјатда сөзүн әсас мә'насы онун номинатив әшјави мә'насы — јә'ни һәгиги мә'насы сајылыр. Демәк сөз өз һәгиги, номинатив мә'насында ишләнмирсә, мәчази мә'на кәсб едир. Мәчази мә'нада исә сөз әсас мә'надан там әлагәсини кәсмир.

Сөзләрдә мәчази мә'на, јалныз әшја, һадисә вә һәрәкәти адландырмыр, һәм дә онлары тәсвир едир. Она көрә дә мәчаз бәдии дилин хүсуси тәсвир васитәси адланыр.

Јазычы мәчазлар васитәси илә, тәсвир вә тәрәннүм етдији сурәтләрин дахили аләмини, харичи көрүнүшүнү, мөвгејини вә ролуну сәчијјәләндирир. Бәдии әсәрин јүксәк сәнәткарлығы, бир нөв онун бәдии тәсвир васитәләри олан мәчазлар илә мүәјјәнләшир.

Бу бахымдан И. Нәсими поетик дилинин зәнкинлији вә сәнәткарлығы классик поезијамызын ме'јары кими јүксәк мөвге тутур.

Нәсиминин поетик дилиндә образлы тәфәккүрүн бәдии ифадә васитәләри олан тәшбиһ, епитет, метафора, метонимија, мүбалиғә вә с. сәнәт нүмунәләри дилимизин бәдии үслубијјатынын әсасыны гојмушдур.

Scanned with CamScanner

Тәшбиһ. Мәчазын ән садә нөвү олан тәшбиһ классик поезијамызда ән чох истифадә едилән бәдии тәсвир васитәсидир. Мүгајисә вә тутушдурма илә бәнзәдилән сурәт даһа парлаг көстәрилмәклә тәшбиһ јарадылыр. Нәсими ше'рләриндә тәшбиһин дөрд нөвүнә раст кәлирик. Бунлар мүфәссәл, сәрбәст, јығчам вә тә'кидли мүкәммәл тәшбиһләр адланыр.

Нәсиминин поетик дилиндә тәшбиһләр мә'на, мүгајисә хүсусијјәтләри, ифадә вә гурулуш формасына көрә дә мүхтәлифдир. Кејфијјәт мә'насы ифадә едән, инсан характерини билдирән, заһири охшарлығы көстәрән тәшбиһләрин дә классик нүмунәләринә Нәсими поезијасында раст кәлмәк олур. Онун тәшбиһләриндә тәбиәтин варлыглары олан сәма чисимләри, чоғрафи адлар, һејван вә гушлар, вахт билдирән сөзләр, гијмәтли даш-гашлар, тарихи вә әфсанәви адлар вә с. охшатмада әсасән бәнзәдилән објекти вәзифәсиндә чыхыш едир.

Нәсими ше'риндә «кими» әдаты илә ифадә едилән тәшбиһләр чохдур. Мәсәлән:

Чанилә чаһан јарә фәда гылды Нәсими,
Анын кими бир јари-вәфадар кимин вар?

—бејтиндә мүбалиғә илә дүнјаны өзүндә экс етдирән Нәсими чаһанла бирликдә чаныны да јара фәда едир, сонра «кими» әдаты илә анын (јә'ни, онун) кими јары-вәфадар кимин вар? —дејә мүфәссәл тәшбиһ јарадыр.

Истәр классик поезијада, истәр мүасир ше'римиздә бәнзәтмә әдаты кими тәк (тәки) әдаты илә ифадә едилән тәшбиһләрин дә илк нүмунәләрини Нәсими ше'риндә көрүрүк. Мәсәлән:

Нәсими олду гурбан гашын үчүн,
Нә гурбан ки, гашын тәк јајә дүшмүш.

—бејтиндә бәнзәдилән көзәлин «гашын тәк» ифадәсиндә мүфәссәл тәшбиһ јарадылмышдыр.

Епитетләр. Нәсиминин поетик дилиндә бәдии тә'јинләр—епитетләр онун поезијасынын сәнәткарлыг васитәләриндәндир. Онун ешг вә мәһәббәт тәрәннүмү олан елә бир ше'р тапылмаз ки, о севкилини епитетләрсиз вәсф етмиш олсун.

Епитет олан сөз өз әламәт вә хүсусијјәтләрини тә'јин етдији сөзүн үзәринә көчүрмәклә она образлылыг верир вә тәсәввүрү чанландырыр.

CamScanner ile tarandi

Нәсиминин бәдии дилиндә епитетләрин мүхтәлиф нөвләри вардыр. Әшја вә һәрәкәтә аид олан сифәт шәкилли епитетләрин илк нүмунәсинә онун поетик дилиндә раст кәлирик. Мәсәлән:

Шол ләби-ширинә, јарәб, күлшәкәр дерсән, нола!
Шол күнәш тәл'әтли ајә кәр гәмәр дерсәм, нола!

—дејән шаир мәлаһәтли көзәли «ләби-ширин», «күлшәкәр», «күнәш тәл'әтли» ај кими епитетләрлә вәсф едир.

Онун хитаб кими ишләтдији епитетләр диггәти чәлб едән вә тә'сирли олурлар. Мәсәлән:

Чүн Нәсиминин мурады сәнсән, еј арами-чан,
Халг ичиндә аны дүшмән каму бәднам ејләмә!

—бејтиндә метафорик епитет олан «арами-чан» хитаб кими көзәлә мүрачиәт мә'насында ифадә едилмишдир. Нәсими өз мурады һесаб едәрәк мүрачиәт етдији «арами-чан»дан илтимас едир ки, ону дүшмән гаршысында бәднам етмәсин.

Шаирин поетик дилиндәки епитетләр лексик тәркиб е'тибарилә дә мүхтәлифдир.

Шәм'ә бәнзәтдиләр гара сачыны.

Ја:

Кәрчи асандыр саныр чан ашигини һәр бибәсәр,

Ја да:

Кәрчи дөкдү шивәси ширин додағын ганымы,

Ја да ки:

Та тазә күлүн бујн бади-сәһәрә дүшдү*.

—мисраларындакы «гара сач», «чан ашиги», «ширин додаг», «тазә күл» там Азәрбајчан дили лексикасында ифадә едилән епитетләрдир.

Метафора. Һадисә вә ја шејин әламәт вә кејфијјәтләрини башгасынын үзәринә көчүрмәклә алынан мәчаза метафора дејилир. Бәдии сөз сәнәтиндә јазычынын гүдрәтини көстәрән метафоранын бәдии дилимиздә илк сәнәт нүмунәләрини систем һалында јараданлардан бири дә Нәсимидир. Мәсәлән:

Еј күпеји-инчудән едән, бәндән ешит пәнд,
Сөз дүррүнү тут, ло'ләи-шаһварә јапышма.

бејтиндә Нәсими «сөз дүррү», «ло'ләи-шаһвар» метафораларыны јаратмышдыр. Билирик ки, сөз һеч вахт мадди варлыг

---

* Нәсими. Сечилмиш ше'рләр, Бакы, 1962, сәһ. 125.

Scanned with CamScanner

олан гијмәтли минерала—дуррә чеврилмәз вә ја ән ә'ла гашдаш ләʼләи-шаһвар олмаз. Лакин сөз дүз, тә'сирли, һәјәчанлы, авазлы, мәлаһәтли вә с. ола биләр.

Демәк, шаир дәјәрли, доғру вә тә'сирли сөз мә'насыны гијмәтли даш-гаш үзәринә көчүрмәклә ифадәни даһа да емосионал шәклә салмышдыр. Чүнки о, вар-дөвләт топлајанлара (инчи күпәсин долдуранлара) мүрачиәтлә нәсиһәт (пәнд) едәрәк, белә тә'сир вә һәјәчанлы метофорик ифадәләрлә онлары һәјаты дәрк етмәјә чағырыр.

Метафораларын мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә нүмунәләри Нәсими ше'ринин сәнәткарлыг хүсусијјәтләридир. Мәсәлән:

Гачан ки, сүнбүли-зүлфүн нигаби ајә дүшәр.
Гәмәр сәһабә кирәр, афтабә сајә дүшәр.

—дејән шаир, метафораларла үлви мәһәббәт тәрәннүмү ләвһәси јарадыр. Белә ки, көзәлин үзүнү аја бәнзәдир, онун гара сачынын үзүнү өртмәсини (сүнбүли-зүлфүн нигаби-ни) гәмәрин (әрәбчә-ај демәкдир—**В. Ә.**) сәһаба (булуда) кирмәси, афтабә (күнәшә) сајә (көлкә) дүшмәси кими тәсвирлә тәрәннүм јарадыр. Бах, бурадакы «ај», «гәмәр», «сәһаб», «афтаб», «сајә» бәдии үслубда сәма чисимләри вә тәбиәт һадисәләри адлары илә ифадә олунан исми метафоралардыр.

Мүбалиғә. Әдәби-бәдии дилимизи классик поезија дилисәвијјәсинә јүксәлдән Нәсими ше'риндә кәмијјәтләр, бөјүк варлыг олан сәма чисимләри, чоғрафи адлар, субјектив вә фантастик мәфһумларын адлары, гијмәтли даш-гаш адлары вә саирәнин мүбалиғәли ифадә нүмунәләри вардыр.

Лексик-семантик чәһәтдән дилимизин нормаларына ујғун јарадылмыш белә мүбалиғәләри шаир мүхтәлиф формаларда өз фәлсәфи фикирләри вә мәһәббәт тәрәннүмү ифадәләри кими ишләтмишдир. Мәсәлән:

Шәрһ әкәр гылсам чәмалын дәфтәриндән бир вәрәг,
Һәр сөзү бин фәсл олур, һәр фәсли нечә баблар.

—бејтиндә көзәлин мүбалиғәли тәсвир вә тәрәннүм ләвһәсини јарадан шаир, севкилисинин чәмал дәфтәриндән—јә'ни көзәллијиндән, бир вәрәгин ифадәсини сөјләсә, онун һәр сөзү мин фәсил, һәр фәсли исә нечә-нечә баблар (һиссәләр) олдуғуну дејир. Беләликлә, кәмијјәтләрлә (мин, нечә сајлары илә) мүбалиғәли ифадә јарадан Нәсими:

Јар илән чүнки бир олду Нәсими,
Нә гәм, кәр чүмлә аләм олса әғјар?

—дејә өз јарына—јә'ни мәгсәдинә чатдығы үчүн чүмлә аләм әғјар (дүшмән) олса да, һеч бир гәми олмадығыны «чүмлә» кәмијјәтинин бирләшмәсиндән јаранмыш «чүмлә аләм» мүбалиғәси илә ифадә едир.

Шәм'и-фәләк һүснүнә пәрванәдир,
Чану чәһан васлинә шукранәдир.

ифадәсиндә «шәм'и-фәләк», «чану чаһан» мүбалиғәләри сәма чисимләринин метафорик ифадәләри илә шәрһ едилмишдир.

Сонра:

Чәһан јүзүн күнәшиндән мүнәввәр олмушдур,
Сәбаһ сачын гохусундан мүәттәр олмушдур.

—дејән Нәсими рајиһәли севкилисинин гәнирәсиз көзәллијини о дәрәчәдә шиширдиб мүбалиғә едир ки, куја онун үзү күнәш кими чаһаны ишыгландырмыш, сачынын әтри илә сәбаһы (јә'ни сәһәр меһини)—күләкләр аләмини әтирләмишдир.

Литота (кичилтмә). Литота поетикада вә бәдии үслубијјатда термин кими, кичилтмә, әзизләмә вә инчәлтмә мә'насыны ифадә едән мәчази сөз вә ифадәјә дејилир. Поетик дилимиздә литотанын илк нүмунәләрини јарадан Нәсими өз фәлсәфи фикирләринин ифадәсиндә вә мәһәббәт тәрәннүмүндә ондан истифадә етмишдир.

Нәсими һагсызлыг дүнјасына е'тиразыны литота чаларлығында ифадә едәркән:

Ганы дөвранда бир гәлби дәғәлсиз,
Ганы аләмдә бир аричә динар.

—дејир. Беләликлә, шаир дөврүндә гәлби дәғәлсиз (јә'ни сахта олмајан) ари-тәмиз инсан тапа билмәдији кими, белә аләмдә бир аричә, тәмиз, саф, гијмәтини сахлајан динар (пул) олмадығыны сөјләјәрәк, дөврә нифрәт ифадә едән литота јарадыр. Дөврүндәки өзбашыналыглара гаршы сајыглыг тәблиғ едән Нәсими литота чаларлыглы мәчази ифадәдә:

Ариф гатында дүнјанын мигдары јохдур зәррәчә,
Мизанә чәк мигдарини, көр ким, нә бимигдар имиш.

CS CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

—дејир. Һәјаты дәрк едәнләр чәркәсиндә дүнјанын зәррәчә мигдары јохдур. Литотасыны, икинчи мисрада исә бу мигдарсыз дүнјанын—јә'ни һагсызлыг дүнјасынын мизана чәкдикдә (өлчдүкдә) онун мигдары олмадығыны көрәрсән,—дејә әһәмијјәтсизлик ифадә едән литота јарадыр.

Символ (рәмз). Нәсими поетик дилиндә әламәт вә хүсусијјәтләри символик сифәт һалына салынан һадисә вә шејин мәчазиләшәрәк рәмзи метафорик, рәмзи фәлсәфи вә дини-мөвһуми символ кәсб етдијинә тез-тез раст кәлмәк олар. Бунларын бир гисми онун һүруфи пантеист бахышлары, һәјат фәлсәфәси илә бағлыдыр, бир гисми исә классик әдәбијјатдан кәлмә ән'әнәви рәмзи анлајышлардыр, бир гисми дә халг јарадычылығындан алынма символик ифадәләрдир. Мәсәлән:

Көвһәри каниндә булду һәр ки, булду чөвһәри,
Чөвһәри ол, чөвһәри бул, чөвһәри һәр кан үчүн.

—дејә шаир варлығы вә мә'нәви аләми—аллаһы өзүндә тапыр.

Јахуд:

Еј Кә'бәнин чәмалинә ашиг, нијаз илән,
Мејдани-ешгә кәл ки, муғилән һәрирдир.

—дејән шаир, бүтүн инсанлары ининдән асылы олмајараг пантеизмә чағырыр вә беләликлә, «мејдани-ешг» рәмзини јарадыр.

Башга бир ше'риндә тәшбиһләрдән истифадә едәрәк, сәадәт гушу Һума вә әфсанәви симургла нәчиблик, хејирхаһлыг, мәрдлик рәмзи ифадә едир.

Һәр гушун олмаз сәадәтли Һуматәк көлкәси,
Чүнки, симурғәм дејирсән, ламәкан Гафын ганы?

Јахуд, һүруфилик тәригәтини римузларын рәмзи ифадәсини:

Кафу нун әмриндән олду канә илә мәјакун,
Кәр бу лөвһүн әбчәдисән, нун илә кафын ганы?

—бејтиндә ифадә едир. Бурада ифадә едилән рәмзин мә'насы белә̄дир: куја аллаһ әрәб әлифбасындакы к (каф) вә н (нун) һәрфләри илә «кун» (ол!) әмри вермәклә дүнјаны јаратмышдыр. «Канә» вә «мајәкун» әрәбчә: нә олачагса, олмушдур—јә'ни дүнја јаранмышдыр демәкдир. Нәсими һүруфилијин тәблиғини онун әсасландығы һәрф вә рәгәмләрин тәшбиһ

вә сурәти кими бәдии дилдә рәмзи-римузи ифадәсини јарадаркән:

Кәр диләрсән сәадәти-әбәди,
Тамуну бил ки, нејчүн олду једи.
Сәккиз олду гапусу учмағын
Нијә дөрд олду сели ирмағын.

—дејир. Бурада шаир әбәди сәадәт тапмаг истәјәнин мөвһуми мәкан олан чәһәннәмин (тамунун) једди олмасы мә'насыны анламағы, чәннәтин (учмағын) гапысынын нә үчүн сәккиз олдуғуну билмәји вә дүнјанын әсасынын дөрд үнсүрүнү дәрк етмәји једди, сәккиз вә дөрд рәгәмләринин символик ифадәси илә шәрһ едир.

Метонимија. Ад дәјишмә мә'насында јунан сөзүндән олан метонимија бир-биринә бәнзәдилән һадисәләр арасында реал бир әлагә олмагла дүзәлән мәчаза дејилир. Метафорада мүәјјән бир бәнзәјиш вә охшарлыгла һадисәләр гаршылашдырылырса, метономијада бу бәнзәтмә бир-бири илә әлагәдар олан һадисәләрин ад дәјишмәси илә дүзәлир. Метонимија әсасән охшарлыға көрә дејил, мәкан вә заман әлагәси әсасында бир адын башга бир әшја вә ја һадисә үзәринә көчүрүлмәси јолу илә мәчазиләшир.

Демәк, метафора бәнзәдилмә вә мүгајисә илә дүзәлән гыса тәшбиһсә, метонимија гыса тәсвирлә јаранан мәчаздыр.

Нәсиминин мүхтәлиф лексик ифадәдә јаратдығы метонимијалар һәм мәһәббәт тәсвири, һәм дә фәлсәфи-рәмзи ифадәләрин классик нүмунәләридир. Мәсәлән:

Кәр јүзүн ајын көрәнә, еј чаһанын фитнәси,
Шүбһәсиз, һәгги көрән саһиб нәзәр дерсән, нола?

—бејтинин биринчи мисрасында ај үзлү көзәлә мурачиәтлә мәнсубијјәтә көрә «чаһанын фитнәси» метонимијасы јарадылмышса, икинчи мисрада да «саһиб нәзәр» мәнсубијјәт билдирән метонимијасы ишләдилмишдир.

Сүнбүлүн **һалы пәришан** дедиләр, **һал әһли**
Аллаһ, аллаһ, нә үчүн мүшкә **пәришан** дедиләр?

—дејән Нәсими «һал әһли» мәнсубијјәт метонимијасы илә

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

бирликдә вәзијјәт билдирән «һалы пәришан», «мүшкә пәришан дедиләр» метонимијалары илә көзәлин тәсвирини вермишдир.

Һадисәнин мәчази мә'насы она бағлы олан аләт вә ја иш васитәси олан метонимик сөзлә көстәрәркән шаир:

Сачын шәрһини ејләрәм һәр кечә,
Рүхун вәсфини сөјләрәм һәр сәһәр.

—дејә рәмзи әлагә илә һадисәјә көрә көзәлин сачы гаралығына көрә кечә, үзү ағ олдуғуна көрә сәһәрлә адландырылараг, метонимик ифадә јарадылыр.

Синекдоха. Нәсиминин поетик дилиндә метонимик фигурлардан олан синекдоханын сәнәт нүмунәләринә раст кәлирик. Бир варлығын күлл илә һиссәсини вә ја әксинә, чүз'и илә бүтөв һалыны, јаинки чинси илә нөвүнү вә әксинә фәрз етмәк мә'насында јаранан мәчази фигур синекдоха адланыр. Мәсәлән:

Билмәзәм зүлфүнмүдүр һәр тарәсин дам ејләјән,
Јохса чанә гәсд едән көзүнмидир, ја гашиләр:
Чүнки Мәчнунәм верирәм һали-Мәчнундан хәбәр,
Шол сәбәбдән ким, анынла олмушуз адашиләр*.

—дејән шаир көзәлин бәдән чүз'иләрини—зүлфүнү, гаш вә көзүнү тәчәссүмлә онларын ишарәсиндә севкилинин өзүнү күлл һалында фәрз етдирир—јә'ни синекдоха јарадыр.
Билмирик ки, нә зүлф, нә дә онун һәр бир тарәси (јә'ни түкү) дам (тор) јарада билмәз.
Беләликлә, көзәлин сачы, сачынын тәк-тәк түкү, көз вә гашлары илә өзү фәрз едиләрәк синекдоха чаларлығы кәсб едир.

Икинчи бејтдә исә «һали-Мәчнундан хәбәр верирәм», ишарәси илә «Мәчнунла адаши» олмаг ифадәсиндә синекдоха классик поезијада мәһәббәт дәли-диванәси олан ашиги-Мәчнуну фәрз етдирилмишдир.

Перифраз. Классик Шәрг поетик дилиндә ејһам истеһсалы мә'насындакы перифраз мүәјјән бир тәсвир вә анлајышы

* Н ә с и м и. Гәзәлләр, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 19 ијул, 1969, сәһ. 7.

долајысы илә демәк, ишарә етмәклә тәсәввүр јаратмаг метонимик фигурудур.

Нәсиминин јарадычылыг үслубу, мәнсуб олдуғу һүруфилик онун поезијасында ејһамлы (перифразик) ифадә тәрзинә сәбәб олмушдур. Чүнки һүруфилик тәблиғиндә өртүлү, ишарә илә анлатма бир гајда кими гәбул олунмушду. Мәсәлән:

Нәсими күнтү кәнзин мәхзәнидир,
Һәдиси лә'лөи-шәһвәрә бәнзәр.

—ифадәсиндә өз пантеист фәлсәфи көрүшүнү ејһамла ифадә едән шаир, һүруфилијин мәрамыны тәблиғлә дејир ки, Нәсими гур'андакы күнтү-кәнз ајәсиндә дејилдији кими, аллаһ өз варлығыны ашкар етмәк үчүн јаратдығы инсанлардандыр. О, сирләрин хәзинәси олан адамдыр,—јә'ни аллаһы өзүндә тәчалла етмишдир. Она көрә дә онун сөһбәти ән гијмәтли гаш-даш олан лә'лөн-шәһвәрә бәнзәр. Перифраз өз тәсвири сәвијјәсинә көрә, чох вахт рәмзи (символик) хүсусијјәтдә олур. Мәсәлән:

Мәнсур киби истәрсән әкәр мәнзили-али,
Итирмә бәга дары, фәна дарә јапышма!

—дејән шаир ејһамла көстәрир ки, X әсрдә өз мәсләки јолунда е'дам едилән Иранын суфи шаири Мәнсур өз әгидәси јолунда мәһв едилдисә дә, өз әһдилә фәна дарә (евә) јапышмады, әбәди евә (бәга дарә) јапышды—јә'ни «әнәлһәг»—дејә аллаһы өзүндә тәчәлла етди. Бурадакы «Мәнсур киби истәрсән әкәр мәнзили али» перифразик ифадәсиндә «мәнзили-али» ејһамы рәмзи сәчијјә дашыјыр.

Антономазија (адландырма). Әкс ад гојмаг, адландырмаг мә'насыны верән бу сөз метонимик фигуру Нәсиминин поетик дилиндә тез-тез тәсадүф едилән мәчазлардандыр.

Нәсими фәлсәфи фикирләринин вә мәһәббәт дујғуларынын бәдии ифадәсиндә тарихи шәхсијјәт вә мифик адларын мәчази ифадәсини—јә'ни бир ад вә ја бир әдәби персонажла адландырмада мүсбәт вә ја мәнфи сифәтләр нәзәрә чапдырылыр, инсан әхлагына тә'сир едән лөвһәләр антономазија фигуру јарадыр.

Шаир һәјаты шүурлу сурәтдә дәрк едиб, јахшы илә писи сечә билән камил инсан олмағы тәблиғ едәркән:

Ешгин јолунда јүзүнү хак ејләди фәгир,
Ады чәһанда Хосрову саһибсәриридир.

—дejир. Бурада «Хосрову саһибсәрир» антономазиjасы илә (адландырма илә) шаир вәтән, һәjат ешги вә азадлығы joлунда тәк дүнjа малындан деjил, чанындан кечмәjә һазыр олан, ағыл вә камалча гәни (варлы) фәгирләри—jә'ни һуруфи башчысы Фәзлуллаһы вә онун силаһдашларыны дөврүн әсил башчылары (Хосрову саһибсәрири) адландырыр.

Бәдии тәсвирин башга васитәләри кими, антономазиjалар да метафора, мүбалиғә, тәшбиһ, епитет; тәчәссүм вә рәмз шәклиндә ифадә олунурлар.

Сачын буjи Мәсиһанын дәмидир
Ки, тәсбиһи анын зүннарә бәнзәр

—деjән шаир, Иса пеjғәмбәрин рәмз синоними олан «Мәсиһа» сөзү илә «Мәсиһанын дәми» антономазиjасыны метафорик шәкилдә ишләдир. Демәк, көзәлин сачынын әтри дини әфсанәjә көрә, инсанлара нәфәс вериб дирилдән «Мәсиһанын дәми» адландырылыр. «Тәсбиһи анын зүннарә бәнзәр» ифадәсиндә дә метафорик адландырма илә сачы әтирли нәсрани көзәлинин һөрүкләри заһидин тәсбиһи вә хачпәрәст гуршағы тәк узун олмасы тәсвир едилир.

Евфемизмләр. Евфемизм—нәзакәтли данышырам мә'насында кобуд, геjри-мәгбул сөз вә ифадәләрин әдәбли, инчә вә jумшаг ифадәси илә—jә'ни әвәзләнмәси илә jаранан метонимик фигурлардандыр. Нәсиминин поетик дилиндә евфемизмин мүхтәлиф семантик вә лексик ифадә формаларына раст кәлирик. Кобуд сөзүн зәриф, бә'зән үмуми сөзүн жаргон ифадә илә вә бә'зән дә башга дилдән алынма лексик ифадәдә евфемизмләрин бәдии үслуби нүмунәләрини jаратмыш Нәсими:

Һәр биһүнәр әнсабилә мәнсубләри тутду,
Саһиб һүнәрә мәнсәбү вадар булунмаз.

—беjтиндә әдаләтсизликлә һөкмранлыг едән Теjмуриләри «биһүнәр» евфемизми илә дамғалаjыр. Онларын инсафсыз, габилиjjәтсиз олмагла мәнсәбләри тутан «биһүнәр» олдугларыны тәнгид вә ифша етмәклә, «саһиб һүнәрләрә» бир мәнсәб гисмәт олмадығыны сөjләjир. Белә әдаләтсиз һөкмдарлара тәрәфдар олан дин хадимләрини ифша едәркән евфемистик еффект jарадан шаир jазыр:

Тәсбиһ илә сәччадә чүн зәрг әһлинин әрканыдыр,
Ашигләрә зүлфүн jетәр, дә'вәт гылан зүннарына.

CamScanner ile tarandı

Бурада Нәсими риjакар, икиүзлү—jә'ни зәрг әһли деjә евфемистик еффектлә диггәт мәркәзинә чәкиб ифша етдиjи тәсбиһ вә сәччадәси илә jад едилән заһид, истәр зүннар (хачпәрәст гуршағы) илә танынан кешишә инанмамағы тәблиғ едир.

Сонра еjни сәпкидә евфемизм jарадан шаир:

Зөһдү сәлаһү Тубинин әрканин әһли-зәргә сор,
Ешгә мүрид олдуг биз, уш ешги—әбәддир пиримиз.

—деjир. Бурада шаир ришхәндлә, дүнjаjа рәғбәт бәсләjиб доғрулуг ахтараны (зөһдү сәлаһү) вә Тубинин әрканыны (jерини) зәрг әһлиндән соруш—деjә контекс һалда евфемистик еффект jарадыр.

Нәсиминин поетик дили, бәдии үслуби хүсусиjjәтләри парлаг шәкилдә ифадә едән мәчази фигурларын илк сәнәт нүмунәләри илә дә зәнкиндир. Онун ше'р дилимизи классик поетик дил сәвиjjәсинә чатдырмасында шүбһәсиз, бөjүк ролу олмушдур ки, бүтүн бунлары билмәк дил-әдәбиjjат мүәллимләри үчүн фаjдалыдыр.

Scanned with CamScanner

ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ЛИРИКАСЫ

Һачымәммәд ҺАЧЫЈЕВ,
Бакы шәһәринин Ленин рајонундакы 80 нөмрәли
мәктәбин мүәллими

Лирик ше'рләрин тәдрисиндә биз, бә'зән мәзмуну өјрәтмәк, ја да лирик парчаны ушаглара әзбәрләтмәклә иши битмиш һесаб едирик. Бә'зән дә лирик ше'рдәки һиссләр, һәјәчанлар, көнүл рүбабынын титрәјишләри, һәјатын, тәбиәтин көзәл бир парчасынын сөзлә бәдии ифадәси кими естетик дујғуларын ашыланмасыны унудуруг. Бунун үчүн лирик ше'римизин тәдриси әдәбијјат мүәллиминдән бөјүк усталыг вә бачарыг тәләб едир. Мүәллим тәдрис етдији лирик парчанын поетик долғунлуғуну, мә'на көзәллијини вә чошгун һиссләрин тәчәссүмүнү ашыламаг үчүн ше'рин идејасыны, шаирин мәгсәдини конкретләшдирмәји бачармалыдыр.

Халг шаири Сәмәд Вурғун јазычыларын II Үмумиттифаг гурултајында демишдир ки, лирика өз нәғмәсини охудугдан сонра о саат учуб кедән гушлара бәнзәмәмәлидир... Лирик ше'р—нәғмә инсанын гәлбини дилә кәтирмәли, онун гәлбиндә јува салмалы вә зүмрүд гушу кими ону исиндирмәли, зәһмәтдә, мүбаризәдә, кәдәрли вә нә'шәли дәгигәләрдә инсана јолдаш олмалы вә беләликлә дә инсаны јүксәлтмәли, ону даһа күчлү, даһа ағыллы вә мә'нәви чәһәтдән зәнкин етмәлидир.

Мән һәр бир лирик парчаны тәдрис едәркән халг шаиринин гаршыда гојдуғу бу бөјүк вә һаглы тәләбинә истинад етмәјә чалышыр вә илк нөвбәдә тәдрис олуначаг лирик ше'рин мәгсәдини мүәјјәнләшдирирәм.

Мәгсәд мәсәләсинә бурада мүхтәлиф бахымдан јанашмаг олар: лирик парчада тәсвир предмети нәдир? Мәгсәд ајдынлығы нечә верилмишдир? Һансы бәдии васитәләрдән истифадә едилмишдир? вә с. Лирик ше'рин предмети, јә'ни тәсвир објекти мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Лирик парчада тәбиәт вә мәнзәрә көзәллији, фәлсәфи фикрин конкретлији, сијаси кәскинлик, мәһәббәт дујғуларынын тәрәннүмү, инсан көзәллијинин әкси, јахуд да сәчијјәләрдә олан нагислик тәсвир објекти ола биләр.

Бу чүр шәртилик даирәсини даһа да артырмаг олар. Биз бурада орта мәктәбин програмына дахил едилмиш бә'зи лирик парчаларын тәдриси заманы әлдә етдијимиз мүсбәт нәтичәләрдән данышмаг, ән чох ше'римиздә Азәрбајчан тәбиәтинин тәсвиринә, гәһрәманлыг пафосуна, сијаси фикрин чаплылығына диггәти чәлб етмәк истәрдик.

Мән V синифдә С. Рүстәмин «Чапајев» ше'рини кечәркән һансы чәһәтләрә даһа чох диггәт јетирирәм?

Биринчи нөвбәдә ше'рин гәһрәманы илә шакирдләри таныш едирәм. Чапајевин әфсанәви гәһрәманлығы һаггында тарихи фактлары, бәдии әсәрләри, кино филмини хатырладырам. Сонра исә хатырладылмыш һадисәләрлә ше'рдәки бәдии тәсвирләри мүгајисә едирәм, ше'ри шәрти олараг ашағыдакы һиссәләрә бөлүрәм: гәһрәманын шәхсијјәти, гәһрәманлыг мотивләри, гәһрәманын һәлак олмасы вә она олан ел мәһәббәти. Көрүндүјү кими, ше'р гүввәтли лирик парча олса да, онун сүжет хәтти вар, мәзмуну јадда галыр, епик ләвһәләр диггәти чәлб едир. Диггәти ше'рин сәнәткарлығына јөнәлтмәк исә мүәллимин өһдәсинә дүшүр. Шаир «ч» һәрфи илә башланан мүхтәлиф сөзләр васитәси илә санки гәһрәманын һүчума кечдији дөјүш анларынын бәдии ләвһәләринин пафосуну даһа да артырыр. Ше'рин бәдии охусу заманы көзүмүз гаршысына гәһрәманын зәфәр јүрүшләри, гулағымыза ат налынын сәсләри, гылынч чинкилтиси вә с. кәлир.

Чап, о чапсын, мән чапым, сән чап, гој биз дә чапаг,
Чап, кәләчәк күнләрин әлиндән севинч гапаг!

Вә јахуд:

Түфәнкләр, пулемјотлар сәсләндикчә та, та, та,
Јаралылар гачырлар һавадан тута-тута...

Әкәр биринчи нүмунәдә үмумхалг мүбаризәсинин гәләбә тәнтәнәси, бу мүбаризәјә һамынын гошулма арзусу, кәләчәк күнләрин сәадәтинә говушмаг амалы диггәти чәлб едирсә,

икинчи нүмунәдә охучунун јаддашында силинмәз из бурахан, онун һиссинә, дујғуларына тә'сир едән вуруш сәһнәсинин бәдии лөвһәси чох усталыгла гәләмә алынмышдыр. Јаралыларын «һавадан тута-тута» гачмасы дөјүш сәһнәси һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр. Лирик һиссләрин күчү, пафосу, мәгсәд ајдынлығы, тәсвир васитәләринин дүзкүн сечилиши, һадисәләрин конкретлији, дилин сәлислији, ифадә јығчамлығы ше'рин бәдии дәјәрини даһа да артырмышдыр.

С. Вурғунун ше'рләриндә Азәрбајчан тәбиәтинин көзәллији елә инандырычы тәсвир едилмишдир ки, мүәллим чох асанлыгла гәләмә алынан тәбии көзәллији, конкретлилији, тәбиәтин фәсилләри илә инсан дујғуларынын бәдии тәмасыны изаһ едә билир.

...Ел билир ки, сән мәнимсән.
Јурдум, јувам мәсканимсән,
Демәк, доғма вәтәнимсән!
Ајрылармы көнүл чандан?
Азәрбајчан, Азәрбајчан!
Мән бир ушаг, сән бир ана.
Одур ки, бағлыјам сана:
Һанкы сәмтә, һанкы јана
Һеј учсам да јувам сәнсән,
Елим, күнүм, обам сәнсән...

Һәмин парчада мүәллим тәкчә бәдии тә'јин васитәсилә Азәрбајчанын бизим вәтәнимиз олдуғу һөкмү илә кифајәтләнә билмәз. Һәм дә бу һөкмү шаир өзү чох гүввәтли вә бәдии шәкилдә ифадә етмишдир: «Демәк, доғма вәтәнимсән».

Бурада сөһбәт торпаг мүгәддәслијиндән, вәтәндашлыг гүрурундан, әчдадымыздан бизә јадикар галан Вәтәнин вүгарындан, шөһрәтиндән кедир. Шаир республикамызын тәбии көзәлликләри илә јанашы, онун мисилсиз сәрвәтләриндән, һәм дә бу сәрвәти јарадан әмәк адамларындан сөһбәт ачмышдыр.

Лирик ше'рдә олан мәзијјәтләри мүәллим өзү бәдии парчада мүәјјәнләшдирмәли, суал-чавабла ашкара чыхармалы вә шакирдләрә ашыламалыдыр.

Лирик парчаларын һамысында јухарыдакы кими ајдын бәдии һөкм верилмир. Бә'зән лирик парчанын тәсвириндән һадисәләрин һансы фәслә аид олмасы, сөһбәтин һансы шәраитдән кетмәси ајдынлашыр. Јухары синифләрдә белә лирик пар-

CS CamScanner ile tarandı

чанын тәдриси даһа да мүрәккәбләшир. Елә буна көрә дә нечә дејәрләр—мә'лумдан мәчһула, садәдән мүрәккәбә дустурундан истифадә бурада јеринә дүшүр.

Мән шакирдләрә Азәрбајчан тәбиәтинин көзәллијини баша салмаг үчүн поезијамызда бу көзәллијин тә'сир күчүнү, тәсвир маһарәтини көстәрмәк үчүн дејирәм:—Ахы, бизим Азәрбајчан тәбиәтинин өзү поезијадыр. Кәлин онун баһар фәслинин тәсвиринә һәср едилмиш бир нечә нүмунәјә диггәт јетирәк:

Јенә дә баһар кәлир гушларын ганадында,
Лаләнин јанағынын аловунда, одунда...
Чичәкләрин үстүнә мунчуг-мунчуг шеһ дүшүр,
Јох, онлар шәбнәм дејил, баһарын севинчидир,
Күлләрин күлүшүдүр...
Сөзә, ше'рә, сәнәтә, илһама баһар кәлир,
Күндүзә баһар кәлир, ахшама баһар кәлир.

(Балаш Азәроғлу. «Мәчнун сөјүд»).

Бу баһар һансымыза таныш дејилдир? Онун кәлиши гәлбимизи чошдураpаг бизи һәјата, севмәјә, ишә, зәһмәтә, һәјат көзәллијини дујмаға чағырыр. Шаир баһарын кәлишини гушларын ганадында, лаләнин јанағында, күлләрин күлүшүндә ифадәләри илә даһа образлы вермишдир. Һәм дә шаир баһарын кәлиши һаггында мә'луматы да ајдын бир шәкилдә дејир. Баһарын һавасы тәшбеһ вә бәнзәтмәләрин нәфәсиндә дујулур. Охучу бурада тәбиәти көрүр. Сәһәрин доғулушу, ахшамын гүрубу, чичәкләрин бојасы көз өнүндә дурур.

Бу фикри тәхминән белә изаһ етдикдән сонра, садәдән мүрәккәбә доғру, шакирдләрин өзләринин нәтичә чыхармаг бачарығыны инкишаф етдирмәк мәгсәди илә әлавә олараг бир нүмунә дә көстәрирәм:

Мән үфүгдә көрмәмишәм бу лөвһәни,
Зүмрүд көјә чох јарашыр лалә рәнки...
Булудларын һүснүндәки о шәфәгләр,
Каһ абыдыр, каһ нарынчы, каһ да сары,
Бә'зән еjни көзәлликлә доғур сәһәр...

(С. Вурғун. «Муған»).

Нәзәрә чатдырырам ки, сәһәрин доғулушунда олан көзәллик, онун романтик көрүнүшү тәбиидир. Бурада тәбиәтин пое-

Scanned with CamScanner

тик тәсвири илә јанашы һәјатын өзү вардыр. Бу сәһәр сакитлик, әмин-аманлыг, динч һәјат шəраитиндә ачылан бир баһар сәһәридир. Бахын, һәјат көзәллији, тәбиәт нәғмәләри күнәшин парлаг шәфәгләринә гошулуб инсан руһуна ахыр. Ана тәбиәтин мүлајим баһар һавасына ујғун шәкилдә инсанын үрәји һәссас бир гајғы илә, севинч илә дөјүнүр.

Шакирдләрин гәлбиндә бу инчә вә чанлы һиссләрин јаранмасында тәбиәтин фитри гүввәси илә јанашы шаирин лирик ше'ри, сәнәтин оду, алову, һәјәчаны бөјүк рол ојнајыр.

Мүәллим шакирдләрә поезијаны, лирик ше'ри севдирмәклә јанашы, онлары мүасир ше'римизин мә'на долғунлуғу, бәдии гүввәси вә сәнәткарлыг васитәләри илә дә таныш етмиш олур. «Зүмрүд көј, булудларын һүснү» үфүгләрин мүхтәлиф чаларлары шакирдләри дүшүнмәјә, бәдии тә'јинләри, тәшбеһләри, истиарәләри мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едир.

Үчүнчү нүмунәдә исә гисмән даһа мүрәккәб парча сечилир:

Јенә дә јамјашыл кејинир дағлар.
Көз кими дурулур гајнар булаглар,
Әријир күнејләр дөшүндәки гар,
Јағыш да исладыр о көј чәмәни—
Тәбиәт илһама чағырыр мәни!
Көрүрәм, дан јери јенә сөкүлүр,
Көјдән јер үзүнә нурлар төкүлүр,
Зәмиләр, тарлалар үзүмә күлүр,
Саралыр көзүмдә сүнбүлүн дәни
Бу не'мәт илһама чағырыр мәни!

(С. Вурғун. «Муған»).

Бурада да баһарын кәлишиндән сөһбәт кедир. Лакин баһар романтикасы инсан зәһмәти илә, гуруб-јаратмаг арзусу илә бирләшмишдир.

Дағларын јашыллашмасы, күнејләрдә гарын әримәси, јағышын јағмасы, булагларын көз кими дурулмасы фикириндән сонра, дан јеринин ағармасы вә күнәшин одлу шәфәгләринин торпаға төкүлмәси мәһсул илинин боллуг олачағы романтик фикрини јарадыр. Буна көрә дә «зәмиләр, тарлалар үзүмә күлүр, саралыр көзүмдә сүнбүлүн дәни»,—фикриндә зәһмәт чәкмиш, торпағы бечәрмиш вә илин мәһсулуна бөјүк үмидләр бәсләјән әмәк адамларымызын баһар севинчи инандырычы вә реалдыр.

CamScanner ile tarandı

Лирик ше'римиздә дәрин фикир, конкрет мә'на, бәдии гүввәт јери кәлдикчә мүәллимин көмәји вә билаваситә иштиракы илә ајдынлашдырылыр.

Кичикчә бир судур јер үзүндә Күр,
Бахсан бу дүнјанын хәритәсинә.
Бәс нијә гәлбимдә үмман дөјүнүр—
Мән гулаг асдыгча Күрүн сәсинә?

(Сәмәд Вурғун, «Муған»).

Бурада мүәллиф нәји нәзәрдә тутур? Чәсарәтлә демәк лазымдыр ки, һәр шеји: вәтәнпәрвәрлији, торпаға бағлылығы, тәбиәтин она бәхш етдији көзәлликлә фәхр етмәји! Күр һәр бир азәрбајчанлы үчүн мүгәддәсдир. Буна көрә дә «дүнја хәритәсиндә кичик су олан Күр, бизим гәлбимиздә һүдудсуз бир үммандыр». Нијә? Она көрә ки, Күр бизим талеимизә дүшмүш тәбии сәрвәтдир. Мүәллим дә бу фикри өн плана чәкир, шаирин мәгсәдини шакирдләрин диггәтинә чатдырыр. Аз сөзлә кениш фикрин тәсвиринә, сөзләрин мәнтиги бағлылығына, мә'на вәһдәтинә шакирдләрин фикрини чәлб едир.

Лирик ше'рин тәсвир објекти кениш вә әһәмијјәтлидир. Ону һәртәрәфли әһатә етмәк шүбһәсиз ки, мүәллимин имкан дахилиндә дејилдир. Лакин јери кәлдикчә, програмда нәзәрдә тутулан лирик парчаларын бу вә ја дикәр саһәсинин тәһлилинә диггәт јетирмәк, шакирдләримизин бәдии зөвгүнү, естетик дујғуларыны, әдәби билик вә мүһакимәләрини инкишаф етдирмәк әдәбијјат мүәллимләринин әсас вәзифәсидир.

Азәрбајчан тәбиәтинин көзәллијини, Вәтәнә мәһәббәтин кениш вә әһатәли тәсвирини лирик ше'рләримиздә тапмаг вә мүәјјәнләшдирмәк биз мүәллимләрин борчудур.

Scanned with CamScanner

БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН ДӘРК ЕДИЛМӘСИНДӘ ИФАДӘЛИ ОХУНУН РОЛУ

Һәсән НӘСИРОВ
филоложи елмләр намизәди

Бөјүк рус јазычысы Гогол демишдир ки, анчаг көзәл оху, ифадәли гираәт ше'р һаггында дүзкүн тәсәввүр ојада биләр. Јахшы охумаг үчүн исә әсәри диггәтлә өјрәнмәк, шаирин гәлбини долдуран бөјүк һиссләри дујмаг, онун һәр сөзүнүн руһуну тапмаг лазымдыр.

Демәк, бәдии әсәри јахшы дәрк етмәк үчүн ону јахшы охумағы бачармаг лазымдыр.

Шүбһәсиз, ифадәли оху, мәзмунун динләјичијә даһа јахшы чатмасына көмәк едир. Лакин сөһбәт шакирдләрдә ифадәли оху вәрдиши јаратмагдан кедирсә, ифадәли охуја көмәк едәчәк васитәләр ахтарылырса, онда вәзијјәт дәјишир, мәтнин мәзмуну, дили, бәдии чәһәти үзәриндә иш өн плана кечир. Демәли, әввәлчә мәтн үзәриндә иш апарылмалы, сонра онун ифадәли охусуна башланылмалыдыр.

Әсәрин охунмасында үч әсас чәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр: техники чәһәт, емосионал чәһәт, мәнтиги чәһәт. Әкәр бу чәһәтләр нәзәрә алынмазса, әсәри ифадәли охумаг да мүмкүн олмаз. Техники чәһәт мәтнин мәзмунуну ифадә етмәк үчүн дүзкүн оху сүр'әти сечмәји, нитг ахынындакы, фасиләләрдән, интонасијадан дүзкүн истифадә етмәји тәләб едир. Емосионал чәһәт образын мә'нәви аләмини, һисс вә һәјәчаныны өз охусунда ифадә етмәји гаршыја әсас тәләб кими гојур. Мәнтиги чәһәт исә билаваситә мәзмунла бағлыдыр.

Ифадәли оху просесиндә бәдии әсәрләрин хүсусијјәтини нәзәрә алмаг лазымдыр. Бәдии әсәрләр ики чүр; нәзм вә нәср формасында јазылыр. Һәм нәзм, һәм дә нәср әсәрләринин

өзүнә мәхсус хүсусијјәтләри вардыр; ифадәли оху заманы һәмин спесифик чәһәтләри нәзәрә алмаг зәруридир.

Нәзми нәсрдән фәргләндирән әсас чәһәт онун мүәјјән бир өлчүјә табе олмасы, сөзләрин лазыми низамла дүзүлмәсидир. Шаирин данышачағы мәзмун, ше'рдә ифадә олунан һисс вә һәјәчан сечилмиш өлчү дахилиндә верилир. Бурада гәһрәманын дахили аләмини ифадә едәчәк даһа мүнасиб сөзләр сечилир. Ше'рдә аһәнкин гүввәтли олмасы үчүн мисраларын ахырында сөзләрин гафијәләнмәси вә мисра дахилиндә верилән пауза (фасилә) хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Демәли, нәзм әсәрләринин охусу просесиндә бу мүһүм чәһәтләр диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Тәчрүбәли әдәбијјат мүәллимләри нәзм әсәрләринин ифадәли охусу заманы бу чәһәтләрә хүсуси диггәт верирләр. Мәсәлән, Бакынын Нәсими рајонундакы 211 нөмрәли мәктәбдә иштирак етдијимиз дәрсләрин бириндә А. Сәһһәтин «Вәтән» ше'ри тәдрис едилирди (мүәллим И. Ибраһимов иди).

«Вәтән» ше'ринин мәзмуну, шаирин вәтәнпәрвәрлик һиссини шакирдләрә јахшы чатдырмаг үчүн мүәллим әввәлчә ана јурд—вәтән анлајышы һаггында садә мисалларла сөһбәтләр апарды. Бу кириш сөһбәтиндән сонра мүәллим ше'ри ифадәли охуду. Нәһајәт, ше'рин идеја мәзмуну илә әлагәдар олараг, чәтин сөз вә ифадәләри изаһ етмәјә башлады. Мүәллим бу изаһаты, Аббас Сәһһәтин вәтәнпәрвәрлик һиссини шакирдләрин јахшы баша дүшмәләри үчүн зәмин һесаб едирди. О, ше'рдәки «мәһбуб», «нан», «нәмәк», «нисјан», «нахәләф», «әчдад», «мәдфән», «мәскән» вә с. кими сөзләри изаһ етди. Бу сөзләрдән башга әсәрдәки бүтөв бејтләрин изаһына хүсуси диггәт верирди. Ше'рин илк мисраларыны нәзәрдән кечирдикдә мә'лум олур ки, бурадакы «мәһбуб» сөзү садәчә олараг севилән көзәл дејил, ана вәтәнин тимсалыдыр. Она көрә дә мүәллим шакирдләрин нәзәринә чатдырырды ки, шаир вәтәнә олан мәһәббәтини белә ифадә етмишдир:

Көнлүмүн севкили мәһбубу мәним,
Вәтәнимдир, вәтәнимдир, вәтәним!..

Мүәллим бу мисралары интонасија илә охујур вә «мәһбубун» нәдән ибарәт олдуғуну шакирдләрә аналадырды. Бу мисралардан башга ше'рдә вәтәнә олан сәмими һиссләр, дуј-

гулар ифадә едән бејтләрин даһа чанлы, емосионал тәрздә охунмасына хүсуси фикир верилирди. Мәсәлән:

Вәтән — әчдадымызын мәдфәнидир,
Вәтән — өвладымызын мәскәнидир.

Бу бејтләрдә вәтәнин мүгәддәслијини, онун бабаларымызын, әчдадымызын мәдфәни (дәфн олундуғу јер) олдуғуну вә бунун үзәриндә әчдадымызын нәвә-нәтичәләринин јашадығыны шакирдләрә анладыр вә һәмин мисралары нечә охумаг лазым кәлдијини онларын нәзәринә чатдырырды.

Вәтәнин севмәјән инсан олмаз;
Олса, ол шәхсдә вичдан олмаз.

Бу мисралары мүәллим, хүсуси интонасија илә охуду; мүәллим санки шакирдләрә вәтәнпәрвәрлик һисси тәлгин едирди. Ифадәли оху үчүн ше'рдә дурғу ишарәләринә, мәнтиги вурғуја, хитаблара фикир вермәји гејд етди. «Өләрәм әлдән әкәр кетсә вәтән» мисрасында дәрин мә'на олдуғуну шакирдләрә анлатды. Мараглы чәһәт будур ки, мүәллим шакирдләрин һиссләринә тә'сир көстәрмәк үчүн бабәкләрин, чапајевләрин, һәзиләрин, зојаларын, исрафилләрин Вәтән уғрунда һәлак олдугларыны, онларын һәмишә ифтихарла јад едилдијини дә гејд етди. Мүәллим бу дәрсдә С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'рини шакирдләрә хатырлатды, бунларын һәр икисиндә күчлү вәтәнпәрвәрлик олдуғуну сөјләди. Мүәллим ше'рин гафијә, вәзн вә бөлкүләри һаггында да лазыми мә'лумат верди. Ше'р үзәриндә белә әтрафлы иш апардыгдан сонра, ону шакирдләрә ифадәли охутду. Нәтичәдә шакирдләр ше'ри ифадәли охумағы өјрәндиләр.

Нәср әсәрләринин охусу да ифадәлилик тәләб едир. Чүнки, нәср әсәрләриндә дә һисс вә һәјәчан, мүәјјән әһвали-руһијјә ифадә олунур. Орта мәктәбин мүхтәлиф синифләриндә тәдрис олунан елә әсәрләр вар ки, онун ифадәли охусуна гәтијјән лагејд мүнасибәт көстәрмәк олмаз. Мәсәлән, «Ана үрәји, дағ чичәји» әсәриндә ананын ханла гаршылашмасы сәһнәсиндә ана мәһәббәтини охучуја анчаг ифадәли гираәтин көмәји илә чатдырмаг олар. Јахуд «Өлүләр» әсәриндә Искәндәрин монологуну алаг.

— Бахын! Бахын! Јахшы бахын! Диггәтлә бахын! Сизин тарих китабынызда бу, бир ганла јазылмыш сәһифә олачагдыр. Сиздән сонра кәләнләр бу китабы вараглајыб бу сәһифәни көрәндә сизи јада салыб дејәчәкләр: «Тфу сизин үзүнүзә! (Түпүрүр чамаатын үзүнә, һамы башыны ашағы салыб динмир). Бағышлајын, кефли Искәндәр бир аз биәдәблик едәјир, амма инди дә нөвбәт мәнимдир. Мән демирәм ки, сиз нијә бу балача ушаглары (гызлары көстәрир) зорнан кәтириб гатдыныз бу фаһишәханаја? Сөз јох, сиз бунлара дејәндә ки, сәни верирәм бу шејхә, бу бичарәләр чығырыббағырырдылар вә сизин чиркли ајагларынызы өпә-өпә јалварырдылар: «Ата, аман күнүдүр, мәни анамдан ајырма!» (Үзүнү гызлара тутур) Еләдирми? Доғруму дејирәм? Јох, мән ондан өтрү инчимирәм. Чүнки сиз гызларынызы бура чәкә-чәкә елә хәјал едирдиниз ки, бунлары беһиштә чәкирсиниз вә Исфәһан шејхләри сизи инандырмышдылар ки, һәр кәс бу мүбарәк отаға гәдәм гојса, өләндән сонра гијамәтдәк гәбрин гапысында мәлаикәләрлә сөһбәт едәчәкдир... Мәним адым кефли Искәндәрдир, бә сизин адынызы нә гојаг? Мән дағлары, дашлары, гушлары, ајлары вә улдузлары вә дүнја аләмләри бура шаһид чәкәрәм вә бу гызлары онлара нишан верәрәм вә сорушарам ки, бу чамаата нә ад гојмаг олар? О, вә'дә һамысы бир сәслә чаваб верәр: «Өлүләр!» Мән чәми милләтләри бура јығыб тәвәггә еләрәм ки, Шејх Нәсруллаһын һәрәмханасына тамаша еләсинләр; вә'дә бүтүн јер үзүнүн тајфалары сизи бир сәслә адландырарлар: «Өлүләр!» Вә биздән сонра кәләнләр, илләр узуну сизи јада салыб һа дејәчәкләр: «Өлүләр... Өлүләр!..».

Искәндәрин дили илә дејилмиш бу сөзләрдә јазычынын һәмвәтәнләринин авамлығы үзүндән башларына кәлән фачиәјә ачымаг, Шејх Нәсруллаһ кими фырылдагчылара нифрәт һисси ифадә олунур. Һәм дә бу сөзләр әсәрин јарандығы ичтиман мүһит һаггында гүввәтли бир иттиһамнамә кими сәсләнир. Она көрә дә бу сөзләри һиссиз, һәјәчансыз, сүст охумаг олмаз. Бурада гүввәтли ифадәлилик тәләб олунур.

Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, әсәрин ифадәли охусу заманы образын психолокијасыны, вәзијјәтини, башгаларына гаршы олан мүнасибәтини нәзәрә алмаг лазымдыр.

Верилмиш мисаллар көстәрир ки, образ мүхтәлиф хүсусијјәтләрә маликдир. Характерләрдәки бу мүхтәлифлик исә динләјичијә анчаг ифадәли охунун васитәсилә чатдырыла биләр.

Ифадәли оху заманы фикрин динләјичијә чатмасы үчүн бәдән һәрәкәтләриндән, мимикадан да истифадә етмәк лазымдыр.

ХАГАНИ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНДА МҮНАЗИРӘ ВӘ АЛЛЕГОРИЈА

С. АҒАЈЕВ,

Азәрбајҹан ССР ЕА Низами адына Әдәбијјат Институтунун диссертанты

Тәмсил—аллегорија жанрынын бөјүк дидактик әһәмијјәти вардыр. Тәмсилләрин бир гисми ушаглар үчүн јазылмыш вә дидактик маһијјәт дашыјыр. Истәр классик, истәрсә дә мүасир тәмсилләр мәктәб дәрсликләринә салыныр, ушагларда бу жанра бөјүк һәвәс ојадылыр. Ушаглар тәмсилләрдә көрдүкләри тәбиәт тәсвирләри васитәсилә һәјатла даһа тез, даһа јахындан таныш олурлар. Тәмсил өз характери е'тибарилә хәлгилик әһвали-руһијјәси олан епик әсәрләр сырасына дахилдир. Һәјаты доғру баша дүшмәјин бәдии әдәбијјатда әсас чәһәтләриндән бири тәмсил жанрыдыр. Халг дили, халг руһу бу әсәрләрин ана хәттидир вә бу, ушагларда һәлә кичик јашларындан тәбиәт һадисәләринә, һејванлар аләминә өз мүнасибәтләрини билдирмәјә кәтириб чыхарыр, ушаглар һејванлара мәрһәмәт көстәрир, онлары севир, һәтта онларла јумшаг, «ушаг дилиндә» данышмаға чалышырлар. Ајры-ајры тәмсилләр ушагларда худпәсәндлик, јаланчылыг, горхаглыг вә с. бу кими һиссијатлары ләғв едир, онларын әсил инсан кими јетишмәсинә бөјүк көмәк едир.

Ушаглар бөјүдүкчә онлар чәмијјәтдә өз мөвгеләрини баша дүшүр, онларда јени һиссләр јаранмаға башлајыр. Чох вахт онлар чәмијјәт һадисәләринә кортәбии шәкилдә ујур, бу һадисәләрә формал мүнасибәт бәсләјир, бу вә ја дикәр мәсәләнин һәллиндә чәтинлик чәкирләр. Бу мәсәләләрин дә һәллиндә тәмсил бөјүк рол ојнајыр. Әкәр биз әсил инсан тәрбијә етмәк истәјириксә, онда һәр шејдән әввәл ушагларда

достлуг, гардашлыг вә мәһәббәт һиссини ојатмаг лазымдыр. Бунун үчүн мүтләг кәнч охучуларын нәзәрини реал варлыға, һәјата јөнәлтмәк лазымдыр. Бизим бир чох тәмсил јазан шаирләримиз бу нөгтеји-нәзәрдән көзәл педагог олмушлар.

Закир, С. Ә. Ширвани, Аббас Сәһһәт, Сабир өз тәмсилләри илә кобуд зоракилијә, икиүзлүлүјә, јалтаглыға гаршы чыхмыш, ушаглара доғрулуг, һәјата мәһәббәт көзү илә бахмаг һиссләрини ашыламышлар. Бир сөзлә, ушаг әдәбијјатында онларын тәрбијәсиндә тәмсил хүсуси рол ојнамышдыр. О, фикри ичтимаи мүһитдән ајыран, бејни јоран гуру бир васитә дејил, онлары јени һәјата сөвг едән, мараглы, чазибәдар бир әдәби жанрдыр.

Мәктәбләрдә тәдрис олунан әдәбијјат фәнни әсасында тәртиб едилмиш програмларда тәмсил тәдриси әсас јерләрдән бирини тутур.

Аллегорик әсәрләрин мәктәб програмларына салынмасы вә ушаглара өјрәдилмәси, онлара һуманизм идејалары ашыламаг, Вәтәнә, халга, әмәјә мәһәббәт һисси ојатмаг мәгсәдини күдүр.

Биз һәр һансы бир дөврү синифдә кечәркән, о дөврүн көркәмли сәнәткарларынын әсәрләриндән мүхтәлиф парчалары ушагларын нәзәринә чатдырыр вә бу әсәрләр, парчалар васитәсилә ушагларда мүәјјән фикир ојадырыг.

Бу бахымда ән зәнкин әдәбијјата малик олан, көркәмли сәнәткарлар јетишдирән XII әср даһа сәчијјәвидир. Бу дөврдә Мәһсәти ханым, Хагани, Низами кими дүһалар јашамыш вә өзләринин әсәрләри илә әдәбијјат тарихимизи зәнкинләшдирмишләр. Хагани, Низами кими сөз усталары нәдән јазырларса јазсынлар, лакин аллегорик жанрдан узаглашмамыш, дидактик маһијјәтли тәмсилләр, мүназирәләр јаратмышлар.

Истәр Хагани, истәрсә дә Низаминин аллегоријасы ајрылыгда тәдрис планларында олмаса да, онларын јарадычылығыны кечәркән бу жанр үзәриндә дајанмаг, онун тәрбијәви әһәмијјәтиндән данышмаг бизчә мәгсәдәујғундур вә лабүддүр.

Хагани вә Низаминин тәмсилләри јығчам шәкилдә бир, јахуд ики саат әрзиндә тәдрис едилсә, јухарыда гејд етдијимиз кими ушагларда онларын (Хагани вә Низаминин) јарадычылыгларыны өјрәнмәјә һәвәс артар вә дөврүн зид-

дијјәтләрини, сөз сәнәткарларынын бу чатышмазлыгларa гаршы мүбаризәсини даһа тез баша дүшмәјә көмәк едир.

Аллегорија бүтүн халгларын әдәбијјатында та гәдимдән мөвчуддур вә чох мүһүм, әһәмијјәтли вә мараглы жанрдыр. Дүнја классикләри бу жанрын әһәмијјәтини вә үстүнлүјүнү баша дүшүб бу жанра мүрачиәт етмишләр.

Демәк лазымдыр ки, Азәрбајчан вә Шәрг халгларынын истәр шифаһи әдәбијјатында, истәрсә дә классик әдәби ирсиндә аллегорија—тәмсил—мүназирә хүсуси зөвглә, бөјүк бир идеја, бәдии гүввәтлә ишләмиш вә чәмијјәтин һәјатында, инсанларын тәрбијәсиндә әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Тәмсилләр—аллегорик әсәрләр һәјаты даһа тез баша дүшмәјә көмәк едир, бу әсәрләр бизә әдәби билик, бәдии зөвг верир. Аллегорик әсәрләрдә халг мүдриклији, мүстәгим вә мәчази мә'налар, јығчамлыг, дәгиглик, образлылыг вар вә онлар тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир.

Азәрбајчан классик әдәбијјатында аллегорик әсәрләри шәрти олса да 3 група бөлмәк олар.

1. Билаваситә аллегорик әсәрләр, мүназирәләр. Бурада гушлар, һејванлар, биткиләр инсан дили илә данышыр, бирбирләри илә мүбаһисә едир вә с. Бу форманын ән чох јајылмасы тәмсилләр васитәси илә олур.

2. Тәшхис формасы—бурада биткиләр, һејванлар, гушлар инсан дили илә данышмасалар да, онларда инсанлара махсус әдалар, һәрәкәтләр вардыр. Онларын отурушу, дурушу, бахышы вә с. бу кими әламәтләри ејни илә инсанларда олдуғу кимидир.

Орта әсрләр Азәрбајчан әдәбијјатында бу формаја даһа чох тәсадүф едилир. Шаирләр бурада, хүсусилә гәһрәманларын әһвал-руһијјәсинә ујғун шәкилдә биткиләрин, чичәкләрин вә с. чанлыларын вәзијјәтини тәсвир едир, онлара инсани хасијјәтләр верирләр.

3. Аллегорик үнсүрлү әсәрләр.

Бурада да һејванлар вә биткиләр данышмырлар. Лакин өзләрини инсанларын гајғысына галан, куја онлары баша дүшән кими көстәрирләр.

Бу форма тәшхис формасына даһа чох јахынлашыр, лакин ондан фәрглидир. Әсас фәрг ондан ибарәтдир ки, әкәр тәшхис формасында биткиләр, һејванлар, гушлар вә с. чанлылар өзләрини инсанларын хасијјәтинә даһа ачыг шәкилдә ујғунлашдырырларса вә онларда олан хасијјәтләри тамамилә өзләриндә әкс етдирирләрсә, аллегорик үнсүрлү әсәрләрдә

бу чәһәт о гәдәр дә көзә чарпмыр вә бә'зән мүбаһисәли шәкилдә мејдана чыхыр. Белә әсәрләрин, парчаларын аллегорик әсәрләр сырасында верилмәси шүбһә доғурур. Бизчә бу формалы әсәрләрин аллегорик әсәрләр сырасында верилмәси мәгсәдә тамамилә ујғундур.

Бөјүк шаиримиз Хагани дә аллегорија—тәмсил жанрына хүсуси әһәмијјәт вермиш, чох вахт езоп дили илә данышмыш бу васитә илә бә'зән зүлмә, дөврә гаршы чыхмыш, бә'зән дә нәсиһәтчилик јолу илә кедәрәк шаһлары әдаләтә чағырмыш, көзәл јадда галан аллегорик парчалар мүназирәләр јаратмышдыр.

Хагани аллегорик жанрын јухарыда көстәрдијимиз формаларындан истифадә етмиш вә көзәл, чанлы тәбиәт лөвһәләри јаратмышдыр. Хагани бунунла јанашы кичик тәмсилләр вә мүназирәләр јазмышдыр. Шаир өз тәмсилләрини јарадаркән, шифаһи халг јарадычылығындан даһа кениш истифадә етмиш вә халг ичәрисиндә сөјләнилән тәмсилләрдән бир нечәсини гәләмә алмышдыр.

Үмумијјәтлә, көстәрмәк лазымдыр ки, аллегорија вә мүназирәнин ән мүһүм гајнағы, чешмәси шифаһи халг јарадычылығыдыр вә демәк олар ки, аллегорија јарадан сәнәткарларын јарадычылығында бу әсас мәсәләдир.

Лакин бөјүк сәнәткарлар һеч вахт шифаһи халг әдәбијјатынын материалыны олдуғу кими көтүрмәмиш, ону өз јарадычылыг хүсусијјәтләринә, бәдиилијинә, дөврүнә, зөвгүнә, естетик әһәмијјәтинә көрә ишләмиш, јени орижинал әсәрләр јаратмышлар.

Сәнәткарлар аллегорија јарадаркән шифаһи халг әдәбијјатынын нүмунәләрини чилаламыш, мөвзусуну, сүжетини алмыш, јени әсәрләр јаратмышлар. Бу, сәнәткарын гүдрәтиндән, исте'дадындан асылыдыр.

Хагани дә бу јолла кедән сәнәткарлардандыр. Бу бахымдан онун Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә илк тәмсил сајылан «Ешшәјин тоја чағырылмасы»* тәмсили олдугча мараглыдыр.

Шаир инсанлара тамаһкарлыгдан чәкинмәк, ајағыны өз јорғанына көрә узатмағы мәсләһәт көрүр вә буну кичик бир тәмсил васитәсилә даһа инандырычы едир.

Бу кичик парчада шаир куфәли бир көзәллә кор әчәмин

* Хагани Ширвани. Сечилмиш әсәрләри, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1956, сәһ. 290.

сөһбәтини верәндән сонра көстәрир ки, гыз әчәмин өзүнә дејил, пулуна мејл салмышдыр. Хагани һәлә тәмсили вермәздән әввәл нәтичәни чыхарыр вә кора «ахмаглыг учундан гыза инанма, чүнки о сәнин өзүнә јох пулуну севир»—дејир. Бундан сонра исә өз фикрини даһа инандырычы етмәк үчүн мүнасиб тәмсил јарадыр.

Ешшәјә дедиләр: «бујур тоја кәл»,
Ешшәк гаһ-гаһ чәкиб күлдү, нәһајәт,
Деди: «сиз истәјән рәггас дејиләм,
Нә дә чалғычы тәк тапмышам шөһрәт
Һамбаллыг етмәјә чағрылырам,
Су, одун дашымаг лазымдыр әлбәт».

Хагани јалныз доғма халгын дејил. Шәрг халгынын шифаһи әдәбијјатыны дәриндән изләјән, онунла бағлы олан шаирдир. Аллегорија Хагани јарадычылығынын әсас хүсусијјәтләрини тәшкил етмәсә дә, лакин јери кәлмишкән дөврүнүн бир сыра ичтимаи вә сијаси һадисәләрини ачыгданачыға тәнгид едә билмәјән шаир бу жанра мүрачиәт етмишдир.

Хаганинин бу жанрда јаратдығы әсәрләрдә дәрин фәлсәфи мә'на, инчә психоложи чәһәтләр, һуманизм мөвчуддур. Јухарыда кәтирдијимиз мисалда һәр кәсин адына көрә онун вәзифәсинин мүәјјәнләшдирилмәси, чәмијјәтдә тутдуғу мөвгеји көстәрилир. Хагани буну бир нечә кәлмә илә, нәсиһәт шәклиндә верә биләрди. Лакин буну о даһа чанлы вә јадда галан етмәк үчүн јени формалар ахтарыр вә тәмсил үзәриндә дајаныр.

Аллегорија—тәмсил жанрынын хүсусијјәтләриндән бири дә онун формасынын садәлији вә јығчамлығы илә сәчијјәләнмәсиндәдир. Бу жанр васитәсилә фикир даһа тез чатыр вә тә'сирли олур. Аллегорик әсәрләрдә чазибәлик, һәјатилик даһа чохдур вә бу истәр һаким тәбәгә, истәрсә дә мәһкум күтлә ичәрисиндә даһа тез јајылыр вә заһирән онлары әјләндирсә дә узун мүддәт дүшүнмәјә вадар едир.

Тәмсил һәдәфинин дүзкүн верилмәси тәмсилчилијин әсас шәртләриндән биридир. Тәмсил о вахт тә'сирли олур ки, о мүәјјән конкрет, типик һадисәләрә гаршы јөнәлдилмиш олсун вә мүәјјән бир нөгсаны, чатышмаз чәһәти ифадә етмиш олсун.

Аллегорик әсәрләрин бәдиилији охучу вә динләјичиләрдә мараг доғурур, ону өзүнә чәзб едир. Хагани дә аллегорик

CS CamScanner ile tarandı

әсәрләрин тә'сир гүввәсинин даһа чох олдуғуну вә онун мүсбәт ролуну дәрк етдијиндәндир ки, аллегорик вә дидактик маһијјәтли парчалар јаратмышдыр. Шаир бөјүк сәнәткарлар кими аллегоријанын—тәмсилин инсан тәрбијәсиндә бөјүк ролуну дәрк етмиш вә өз јарадычылығында буна әһәмијјәтли дәрәчәдә јер вермишдир.

Бу һәм Хагани јарадычылығында, һәм дә Азәрбајчан јазылы әдәбијјатында новаторлуг иди.

Бу парчаларда Хагани—«инсан нә чүр вә нә үчүн јашамалыдыр?» суалыны гојур вә өзү буна чаваб верир. Бу мәсәлә шаири, демәк олар ки, бүтүн јарадычылығы боју дүшүндүрүр вә буну бөјүк усталыгла һәлл едир.

Бә'зән дә шаир чәмијјәт үзвләринә демәк истәдији сөзләри фәза чисимләринә нәгл етмәк јолу илә верир. Мәсәлән, «Төһфәтүл Ирагејн» әсәрини күнәшә хитабла башлајыр вә сәфәр заманы алдығы тәәссүраты күнәшә нағыл едир.

Шаир «Төһфәтүл—Ирагејн» әсәриндә аллегоријанын ән көзәл нүмунәләрини јарадыр вә буну шифаһи халг јарадычылығында олан тәмсилләрлә бағлајыр. Хагани бөјүк мүтәфәккир шаир кими Шәрг халгларынын әдәбијјаты илә таныш олдуғундан, тәк Азәрбајчан дејил, дикәр халгларын фолклорундан да истифадә етмишдир. Хагани тәмсилләринин мөвзу мәнбәләри шифаһи халг јарадычылығы, гәдим аллегорик абидәләр, «Кәлилә вә Димнә»дир. Үмумијјәтлә, гәдим аллегорик абидәләрә, мүрачиәт етмәк Хагани поезијасынын әһәмијјәтини кенишләндирир, башга халглара јахынлашдырыр. Тәмсил дүнја әдәбијјатында чох кениш јајылмыш жанрдыр вә орада елә мөвзу вар ки, о бүтүн халглара, бәшәријјәтә лазымдыр.

Хагани јарадычылығында мәһәббәт мөвзусунда јазылмыш әсәрләр хүсуси јер тутур вә о, инсаны учалдан нәчиб мәһәббәти тәрәннүм едир. Белә әсәрләрдә о, ејни заманда дөврүн ағыр изтирабларыны, өзүнүн шәхси кәдәр вә е'тиразларыны да ифадә едә билмишдир. Бу әсәрләрдә дөврүн ағыр шәраити мәһәббәт фонунда мәһарәтлә көстәрилмишдир.

Шәрг әдәбијјатында мәһәббәт символу гызыл күлдүр. Гызыл күлүн бүтүн күлләрин шаһы олмасы барәдә бир чох дастанлар, ше'рләр мөвчуддур.

Хагани дә бу чәһәтә хүсуси фикир вермиш вә гызыл күлү мәһәббәт символу кими јүксәк гијмәтләндирмишдир. Шаир буну өзүнүн «Мәнтиг—әт—тјур» («Гушларын сөһбәти»)

Scanned with CamScanner

адланан ики мәтлә'ли гәсидәсинин башланғычында гәләмә алдығы мүназирәсиндә даһа габарыг, чанлы шәкилдә вермишдир. Аллегоријанын тәдгиги нөгтеји-нәзәриндән һәмин әсәр хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Хагани бурада ајры-ајры гушлары диндирир, һәр гуш өзүнә хош кәлән күлләри тә'рифләјир, лакин сонра һамы гызыл күлүн бүтүн күлләрдән үстүн олмасы гәнаәтинә кәлир вә мүбаһисәјә сон гојулур.

Әсәрин идејасы, мәзмуну әсас е'тибарилә бундан ибарәтдир. Лакин шаир буну даһа мараглы, чазибәдар етмәк үчүн аллегорија — мүназирәјә мүрачиәт етмиш вә көзәл сәнәт әсәри јаратмышдыр.

Ики мәтлә'дән ибарәт олан бу гәсидәнин биринчи һиссәсиндә аллегорик үнсүрләр олса да әсас мәсәлә икинчи һиссәдә верилир. Шаир өзү әсәринин һәр бир мәтлә'индә һансы мәсәләләрдән сөһбәт ачачағыны әввәлчәдән охучуларына билдирир.

Дәрин композисијасы, фәлсәфи мә'насы, тәрбијәви әһәмијјәти бахымындан һәмин әсәр, орта әсрләр Шәрг әдәбијјатында хүсуси мөвгејә маликдир.

Шаир баһарын тәсвирини вердикдән сонра гушларын бир јерә топлашыб мәчлис гурмаларыны көстәрир. Гушларын вә күлләрин адларынын чәкилмәси дә классик Шәрг әдәбијјаты үчүн чох сәчијјәвидир.

Хаганинин «Мәнтиғ—әт—тјур» әсәринә көркәмли өзбәк шаири Әлишир Нәваи вә Азәрбајчан шаири Сејид Әзим Ширвани дә ејни адлы әсәрләрини нәзирә олараг јазмышлар.

Хагани һәјатдакы һадисәләри шиширтмәмиш, ағыла ујғун шәкилдә гәләмә алмыш, онлара һәгиги бир рәнк, реал хүсусијјәт вермәјә чалышмышдыр.

Хагани өз сәнәтини гәлбдән севән шаир иди. О, сәнәти вар-дөвләтә гурбан вермир, варланмаг хатиринә һөкмдарлара јалтаглыг етмирди. Шаир сәнәтдә бөјүк бир гүввә, инсаны мәфтун едән бир сирр ахтарыр вә бу чәһәтләр ону бир сыра мүасирләриндән фәргләндирир, онун шөһрәтини артырырды. Хаганинин шөһрәти артдығча ону өзләринә устад һесаб едән шаирләрин сајы чохалырды.

Хаганинин әсәрләри өз бәдии хүсусијјәтләри е'тибарилә сон дәрәчә зәнкиндир. Онун истәр мәһәббәт, истәрсә дә ичтимаи мөвзуларда јазылмыш әсәрләриндә халг әдәбијјатына хас олан образлы ифадәләр, халг нағылларындан алынмыш парчалар мөвчуддур.

Мәс.: шаир өз вәзијјәтиндән шикајәт едәркән «Тачирин тути илә сөһбәти» аллегорик Шәрг нағылындан ики мисра мисал кәтирмиш вә тути гушунун сурәтиндә өзүнүн азадлыг идејаларыны вермишдир. Јахуд башга бир гәзәлиндә Хагани «Иланла бағбан тәмсилини» мисал кәтирир, өзүнү бағбана, дүшмәнләрини исә һәмин тәмсил—нағылда верилән нанкор илана бәнзәдир.

Хагани Шәрг әдәбијјатында чох ишләдилән аллегорик сурәт олан сүбһ јелинә, сүбһә даһа чох мүрачиәт етмишдир.

Шаир сүбһ јелинин хүсусијјәтләрини бәдии бојаларла верир вә баһарын тә'рифини көстәрән парчаларда бу даһа бәдии, ајдын олур.

Мәсәлән, бу бахымдан ашағыдакы ше'рә нәзәр салаг.

Әтир сачыр аләмә сүбһ јели һәр баһар,
Һәр даша зинәт верир жалә илә рүзикар.
Гојду ојунбаз булут гаршыја јаз саһирин
Һәр бир ағачда сәһәр сеһр еләјир ашикар.
Лалә чијәрган олуб, јанды күнәш нарына
Гырмызы бир дон кејиб, дамәни одда јанар.
Бүлбүл өтәр зөвг илә инди баһар ешгинә,
Көр кәлини күлшәнин олду нечә күлүзар.
Бағда көјәрчин мәкәр наиби Хаганидир?
Һәр будаг үстүндә о ше'р охујур би гәрар

Јухарыдакы парчадан һәр шејдән әввәл вәзн садәлији гәзәлин даһа тез јадда галмасына көмәк едир.

Хагани јарадычылығында бу кими парчалар чохдур вә онлар аллегорик тәфәккүр тәрзинин бәдии көзәл нүмунәләридир.

Бүтүн бунларла јанашы Хагани Азәрбајчан әдәбијјатында халглара һөрмәт вә рәғбәт һиссини, һуманизм идејаларыны тәрәннүм етмиш, феодал-руһани көрүшләринә гаршы чыхмыш, бир заман чох һәрарәтлә мәдһ еләдији сарајлары, шаһлары, кәскин тәнгид етмишдир.

Хагани јарадычылығында тәмсил—аллегорија мөвзусуна јекун вуракән көстәрмәк лазымдыр ки, аллегорија шаирин әсәрләриндә мүхтәлиф формаларда мејдана чыхыр. Шаир тәмсил жанрынын нормаларына садиг галараг нәтичәни ја өзү чыхарыр, ја да буну охучуларын ихтијарына верир.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал 1. Гардаш, гурбаға, бөјүрткән, гарғыдалы сөзләри гурулушуна көрә нә чүр сөзләр һесаб едилмәлидир?

Суал 2. Һәјәчан сөзүнүн **һәјачан** шәклиндә јазылмасы даһа дүзкүн дејилми? Ахы һәмин сөз һәја сөзү илә ејни көклүдүр.

Суал 3. Мәтбуатда пәһ-пәһ! нидасы бә'зән бәһ-бәһ! шәклиндә дә јазылыр. Бунларын һансы дүзкүндүр?

Суал 4. Мә'лум олдугу үзрә, **бағча** сөзү омоним сөз адланыр. Мәкәр ушагларын тәрбијә алдыглары мүәссисәнин ады, әслиндә, **бах** (бахмаг) сөзү илә әлагәдар дејилми? Бу бахымдан һәмин мә'нада ишләнән **бағча** сөзүнү нә үчүн **бахча** шәклиндә јазмаг дүзкүн һесаб едилмир?

Һ. Әһмәдов — Л ә н к ә р а н р а ј о н у.

Чаваб 1. Сөзләрин гурулушуну тә'јин едәркән онларын морфемләринә —мә'налы һиссәләринә мүасир дил бахымындан, башга шәкилдә десәк, синхроник нөгтеји-нәзәрдән јанашмаг лазымдыр. Әкәр тәһлил едилән сөз асанлыгла морфемләринә ајрыла билирсә вә һәмин морфемләр мүасир дилимиздә өз мә'на вә формаларыны мүһафизә едирсә, демәк, онларын гурулушча нә чүр соз олдугуну мүәјјән етмәк һеч дә чәтин дејил.

Елә сөзләр дә вар ки, онлары анчаг етимоложи чәһәтдән тәһлил етмәклә морфемләринә ајырмаг мүмкүндүр. Бунлары мүасир дил бахымындан дүзәлтмә вә ја мүрәккәб сөз һесаб етмәк мәгбул сајылмыр. Конкрет мисаллар көстәрәк.

Колхоз, совхоз сөзләри, мә'лум олдугу үзрә, мәншәјинә көрә **коллектив** вә **хозјајство, советское** вә **хозјајство** сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Мәкәр бу һәмин сөзләри мүрәккәб сөз һесаб етмәјә әсас верирми? Әлбәттә, јох. Чүнки нә **колхоз,** нә **совхоз** сөзүнү бизим дилимиздә мүстәгил морфемләрә—мә'налы һиссәләрә ајырмаг мүмкүн дејил. Демәк, һәмин сөзләр јалныз етимолокијасына көрә мүрәккәб сөзләрдир.

Гардаш, гурбаға, бөјүрткән, гарғыдалы вә с. сөзләри дә гурулушуна көрә тәһлил едәркән мәсәләјә ики бахымдан јанашмаг лазым кәлир. Һәмин сөзләр мүасир дилимиздә садә сөзләр һесаб едилмәлидир. Чүнки онлардан һеч бирини семантик чәһәтдән бири-бири илә бағлы, јахуд формача биткин олан һиссәләрә ајырмаг мүмкүн дејил. Мәкәр **гардаш** сөзүнүн **гар** вә **даш; гурбаға** сөзүнүн **гур** вә **баға; бөјүрткән** сөзүнүн **бөјүр** вә **ткән; гарғыдалы** сөзүнүн **гаргы** вә **далы** морфемләриндән әмәлә кәлдијини сөјләмәк олармы? Бунларын мүрәккәб вә ја дүзәлтмә сөзләр олдугуну јалныз етимолокијасына көрә мүәјјән етмәк мүмкүндүр. Белә ки, **гардаш** сөзү **гар** вә **даш** һиссәләриндән ибарәт олмајыб, **гарын** сөзү вә **даш** шәкилчисиндән әмәлә кәлмишдир; «бир гарындан чыхмыш» мә'насыны билдирир. **Гурбаға** сөзүнүн әввәлинчи һиссәси олан «гур» сөзү јамсылама јолу илә әмәлә кәлмишдир (гурулдамаг); **баға** сөзү илә бирләшәрәк «гурулдајан баға» мә'насыны ифадә едир. **Бөјүрткән** вә **гарғыдалы** сөзләри дә мәншәјинә көрә ики һиссәдән ибарәтдир: **бөјүрткән** әслиндә **бөјрү** вә **тикан** сөзләринин бирләшмәсиндән («бөјрү тиканлы олан» мә'насында), гарғыдалы исә гаргы вә дал (дал сөзү јоғун будаг мә'насындадыр) сөзләринин чәмләнмәси јолу илә јаранмышдыр.

Беләликлә ајдын олур ки, јухарыда гејд етдијимиз сөзләри анчаг етимоложи чәһәтдән тәһлил етдикдә м ә ' н а л ы һ и с с ә л ә р и н ә ајырмаг мүмкүндүр. Бу күнкү бахымдан (мүасир дил бахымындан) исә бунлар гурулушча садә сөзләр һесаб едилмәлидир.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, орта мәктәбләримиздә сөзүн тәркибинә көрә тәһлилинин бә'зән етимоложи тәһлилә гарышдырылмасы тә'лим просесиндә бир сыра анлашылмазлыгларын мејдана чыхмасына сәбәб ола билир. Бу, һәр шејдән әввәл, ондан ирәли кәлир ки, етимоложи тәһлилдән Азәрбајчан дили дәрсләриндә хүсуси бир тәһлил нөвү кими истифадә едилмәсинә лазыми диггәт јетирилмир. Бу проблемин чидди тәдгиг олунмасы, фикримизчә, индики методика елминин гаршысында дуран вачиб вәзифәләрдән бири һесаб едилмәлидир. Она көрә ки, дил дәрсләриндә етимоложи тәһлилдән истифадә дилимизин бир сыра сирләрини, сөзләрин јаранмасы вә јазылышындакы ганунаујгунлуглары шакирдләрин марагла өјрәнмәси вә даһа әсаслы сурәтдә дәрк етмәсиндә мүстәсна әһәмијјәтә маликдир.

Чаваб 2. Һәјәчан вә **һәја** сөзләрини ејни көклү, јә'ни гоһум сөзләр һесаб етмәк доғру дејил. Әввәлән, бунлар тамамилә башга-башга сөзләрдир. Дикәр тәрәфдән, унутмаг олмаз ки, үмумијјәтлә, етимоложи принсип бизим орфографијамызын әсасында дуран принсипләрдән һесаб олунмур. Бир-ики бариз факт көстәрәк.

Мә'лум олдугу үзрә, **чәһрајы** сөзү етимолокијасына көрә **чөһрә** сөзү илә ејни көклүдүр. Фарс дилиндән алынма һәмин сөзләрин (фарсча **чеһре**) әввәлинчиси бизим дилимдә **ә** илә, дикәри исә **ө** илә јазылыр. Демәк, бунларын јазылышында һеч дә етимоложи принсип әсас тутулмамышдыр. Тәхминән, ејни фикри **халг, хәлгилик; нағыл, нәгли** (нәгли чүмлә), **раһат, истираһәт; еркәк, әр** вә саир кими, мәншәјинә көрә ејни көклү сөзләрә дә аид етмәк олар.

Чаваб 3. Мәтбуатда ишләдилән **пәһ-пәһ** вә **бәһ-бәһ** нидаларынын һәр икиси мәгбул сајылыр. Бунлар, әслиндә, синоним нидалардыр; мәгамындан асылы олараг мүәјјән емосионал чаларлыга маликдир. Белә ки, истеһза вә тәәччүб мәгамында ән чох **пәһ-пәһ** нидасындан истифадә олунур; мәсәлән, **Пәһ-пәһ-пәһ, әчәб сөз ешитдик, бу да бизим охумуш, саһибкамал гардашымыз.** (Н. Вәзиров). **Бәһ-бәһ** нидасындан исә севинч, тә'риф, нәш'ә мәгамында истифадә олунмасына даһа тез-тез тәсадүф едилир; мәсәлән, **Бәһ-бәһ-бәһ, нә көзәл судур!** (Ә. Һагвердијев).

Чаваб 4. **Ушаг бағчасы** ифадәсиндәки бағча сөзү әслиндә бағ (јашыл саһә) сөзү илә әлагәдардыр. Һәмин ифадә (ушаг бағчасы) мәктәбәгәдәр ушагларын тәрбијә алдыглары мүәссисәнин дәгиг адыны билдирир; **бағча** сөзү исә бу адын, бир нөв, гысалдылмыш шәрти адыны

ифадә едир. Көрүнүр вахтилә ушаг бағчалары ачыг һавада вә һәм дә бағлы-бағчалы саһәдә јерләшдији үчүн һәмин мүәссисәнин — тәрбијә очағынын ады **бағча** (балача бағ) сөзү илә әлагәдар јаранмышдыр. Буна көрәдир ки, **ушаг бағчасы** бирләшмәсиндә **бағча** сөзүнүн **бах** фе'ли илә бағлы олдуғуну сөјләмәк әсассыздыр. Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һәмин ифадә әслиндә рус дилиндәки **детсад** сөзүнүн ејнән тәрчүмәси јолу илә (калка јолу илә) јаранмышдыр.

Ушаг бағчасы ифадәсиндә **бағча** сөзүнүн **бах** (бахмаг) фе'ли илә әлагәдар олмасы еһтималы әсасән, о сәбәбдән ирәли кәлир ки, **бағча** сөзү һәр ики мә'нада ишләнәркән **бахча** шәклиндә тәләффүз олунур вә **бу** һәмин сөзүн көкүнү фонетик чәһәтдән тамамилә башга бир сөзүн— **бах** (бахмаг) сөзүнүн фонетик тәркиби илә ејниләшдирир. Бу, әлбәттә, **бағча** сөзүнүн мәншәјини **бах сөзү** илә әлагәләндирмәјә һеч дә әсас верә билмәз. Чүнки һәмин фонетик дәјишмә (ғ самитинин х сәсинә кечмәси) башга сөзләрдә дә өзүнү көстәрә билир; мәсәлән, **боғча**— бо [х] ча, **сағсаған** — са[х]саған вә с.

Суал. Ашағыдакы чүмләни чүмлә үзвләринә көрә тәһлил етмәјинизи хаһиш едирәм:

Сүр'әтлә кәлиб клубун јахынлығындакы дәмир јолдан кечән сәрнишин гатарынын курултусу Күлшадын сөзүнү јарымчыг кәсмәјә мәчбур етди.

М. Әмирасланов — Ханлар рајону.

Чаваб. Әввәлән гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин чүмлә үслуб чәһәтдән нөгсанлыдыр. Одур ки, орта мәктәбдә бу чүр долашыг вә үслубча нөгсанлы чүмләләр үзәриндә тәһлил апармаг мәсләһәт көрүлмүр.

Суалы чавабсыз гојмамаг үчүн ашағыда һәмин чүмләнин тәһлилини веририк:

Мәчбур етди — хәбәрдир. Нә мәчбур етди? **Сәрнишин гатарынын курултусу** — мүбтәдадыр. Нәјә мәчбур етди? **Күлшадын сөзүнү јарымчыг кәсмәјә** — мәсдәр бирләшмәси илә ифадә олунмуш тамамлыгдыр. Һансы сәрнишин гатарынын? **Сүр'әтлә кәлиб клубун јахынлығындакы дәмир јолдан кечән** — фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә олунмуш тә'јиндир.

Суал. «Баталјонун фәал вә мүбариз забитләриндән бири дә Чаһанкир Мәммәдов иди» чүмләсиндә **иди** сөзүнү мүстәгил чүмлә үзвү һесаб етмәк олармы?

Ә. Мәммәдов — Лерик рајону

Чаваб. Бу вә ја дикәр чүмләдәки көмәкчи сөзләри һеч вахт ајрыча чүмлә үзвү кими тәһлил етмәк олмаз; чүнки онлар һеч бир суала чаваб ола билмир, чүмләдә мүстәгил вәзифә дашымыр. **Иди, имиш** һиссәчикләри дә белә сөзләрдәндир.

«Баталјонун фәал вә мүбариз забитләриндән бири дә Чаһанкир Мәммәдов иди» чүмләси ашағыдакы үзвләрдән ибарәтдир:

Чаһанкир Мәммәдов иди — хәбәр; **Баталјонун забитләриндән бири** — мүбтәда; **фәал вә мүбариз** сөзләри исә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунмуш мүбтәданын икинчи тәрәфинин тә'јинидир.

Суал. «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (I һиссә) дәрслијиндә

CamScanner ile tarandı

ашағыдакы чүмләдә «јаначаг» сөзү сифәт кими изаһ едилмишдир (сәһ. 139). Буну дүзкүн һесаб етмәк олармы?

Чүмлә беләдир: «Азәрбајчанын јаначаг еһтијаты чохдур».

Ә. И. Давудов — Ләнкәран рајону.

Чаваб. Мә'лум олдуғу үзрә, **-ачаг, -әчәк** шәкилчиси омоним шәкилчидир; үч мә'наны ифадә едир: 1) фе'лин гәти кәләчәк заманыны билдирир, 2) фели сифәт әмәлә кәтирир, 3) фе'лдән исим дүзәлдир. Шүбһәсиз, әввәлинчи мә'нада даһа чох ишләнир. **-ачаг, -әчәк** шәкилчисинин фе'ли сифәт вә ја исим әмәлә кәтирән шәкилчи олдуғуну онларын анчаг лексик-грамматик мә'насына көрә мүәјјән етмәк мүмкүндүр. Белә ки, әкәр һәмин шәкилчинин гошулдуғу сөз бу вә ја дикәр әшјаны һәрәкәтинә көрә эламәтләндирирсә, демәк, фе'ли сифәтдир; әшја билдирән сөз әмәлә кәтирирсә, исимдир. Бу бахымдан «Азәрбајчанын јаначаг еһтијаты чохдур» чүмләсиндә **јаначаг** сөзү исим һесаб едилмәлидир. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, һәмин чүмләдә **јаначаг сөзү** нефт, мазут, көмүр, одун вә с. кими нөв билдирән исимләри үмумиләшдирир, демәк, әшја мә'насыны ифадә едир. Елә буна көрәдир ки, өзүндән сонракы сөзлә бирликдә икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсини (јаначаг еһтијаты) әмәлә кәтирмишдир. Бурада тәкчә ону хатырлатмаг кифајәтдир ки, икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин һәр ики тәрәфи, адәтән, исимләрлә ифадә олунур.

Суал. Јохлама имланы грамматик тапшырыгла бирликдә апардыгда јазы иши нә чүр гијмәтләндирилмәлидир; јазыја бир, јохса ики гијмәт верилмәлидир? Әкәр ики гијмәт верилмәлидирсә, һәмин гијмәтләр дәфтәрдә вә журналда нечә гејд олунмалыдыр.

А. Абдуллајев — Товуз рајону.

Чаваб. Јохлама имланы грамматик тапшырыгла бирликдә апардыгда гијмәтләри үмумиләшдирмәк олмаз; шакирдин имла вә грамматик тапшырыг үзрә мүвәффәгијјәти ајры-ајрылыгда гијмәтләндирилмәлидир. Истәр дәфтәрдә вә истәрсә дә синиф журналында һәмин гијмәтләри шәрти олараг кәср хәтти илә (5/4, 4/5) гејд етмәк олар. Лакин бу заман имланын гијмәтини көстәрән рәгәми, нисбәтән, ири өлчүдә јазмаг мәсләһәт көрүлүр.

Суал. Ашағыдакы чүмләни синтактик чәһәтдән тәһлил етмәјинизи хаһиш едирәм.

Кимсәјә көрсәнмәјән көзәллик, кимсәјә ишыг вермәјән күнәш кимә вә нәјә лазымдыр?

М. Исагов — Күрчүстан ССР, Сагаречо рајону.

Чаваб. Һәмин чүмлә һәмчинс үзвлү садә кениш чүмләдир. Ифадә мәгсәдинә көрә суал билдирир, лакин нида интонасијасы да кәсб едир (нәгли чүмлә, суал вә ја әмр чүмләси нида интонасијасы кәсб етмәсиндән асылы олараг нида чүмләсинә «чеврилә» билир). Буна көрәдир ки, һәмин чүмләнин сонунда суал ишарәси илә јанашы, нида ишарәси дә гојулмалыдыр.

Чүмләнин хәбәри **кимә (вә) нәјә лазымдыр** — сөзләридир. Нәзәрә алынмалыдыр ки, һәмин чүмләдә **лазымдыр** сөзүнү мүстәгил хәбәр кими көтүрмәк дүзкүн олмаз. Белә һалда **лазымдыр** сөзү хәбәр кими көтүрүләрсә, о, мүбтәда илә (**көзәллик, күнәш** сөзләри илә) бирликдә һәмин чүмләнин грамматик әсасы һесаб едилә билмәз; чүнки бу заман баш үзвләр чүмләдәки фикрин ән гыса (мүхтәсәр) мә'насыны ифадә

Scanned with CamScanner

едә билмир. Хәбәр **кимә лазымдыр, нәјә лазымдыр** шәклиндә котүрүлдүкдә исә о, мүбтәда илә бирликдә һәмин чүмләнин грамматик әсасы кими чыхыш едир; мүгајисә едәк: **көзәллик, күнәш** л а з ы м д ы р — **көзәллик, күнәш** к и м ә   в ә н ә ј ә   л а з ы м д ы р.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һәмин чүмләдә **кимә** вә **нәјә лазымдыр** бирләшмәсини (хәбәри) **кимә** вә **нәјә кәрәкдир,** јахуд **ким** вә **нә үчүндүр** шәклиндә дә ишләтмәк мүмкүндүр. Тәһлил етдијимиз чүмләдә **лазымдыр** сөзүнүн ајрылыгда хәбәр ола билмәдијини көстәрмәк үчүн, јәгин ки, бурадан да мүәјјән нәтичә чыхармаг (**кәрәкдир, үчүндүр** сөзләринин хәбәр ола билмәсиндән) чәтин дејил.

Демәк, һәмин чүмләдә баш үзвләрин һансы сөзләрдән ибарәт олдуғуну мүәјјәнләшдирдик. Галан сөзләр исә һәмчинс мүбтәдаларын тә'јинидир. Даһа доғрусу, **кимсәјә көрсәнмәјән** бирләшмәси (фе'ли сифәт тәркиби) **көзәллик** мүбтәдасынын, **кимсәјә ишыг вермәјән** бирләшмәси исә күнәш мүбтәдасынын тә'јинидир.

Суал 1. Ашағыдакы чүмләләрдә **олачаг, етди** көмәкчи фе'лләринин вә **иди** һиссәчијинин мүстәгил чүмлә үзвү кими ишләнә билдијини сөјләмәк олармы?

1. **Шәнлик олачаг.**
2. **О, гәһрәманлыг етди.**
3. **Баһар ајы иди.**

Суал 2. Әслиндә, сабит сөз бирләшмәси олан «Бундан көзүм су ичмир» ибарәсини тәктәркибли чүмлә кими изаһ етмәк олмазмы?

Ә. Мустафајев — Ш ә к и   ш ә һ ә р и.

Чаваб 1. Олмаг, етмәк фе'лләрини дилчи алимләрдән бә'зиләри көмәкчи фе'л, бә'зиләри баглама, бә'зиләри исә һәм көмәкчи, һәм дә мүстәгил мә'нада ишләнән фе'лләр һесаб едирләр. Бу фикирләрин һәр үчү һәмин фе'лләрлә әлагәдар бир һәгигәти тәсдиг едир ки, **олмаг** вә **етмәк** сөзләри, бир нөв, көмәкчи мә'на — гејри-конкрет һәрәкәт мә'насыны кәсб едир; бунлар, әсасән, башга бир сөзүн јанында кәлдикдә мә'нача конкретләшә билир. Мәсәлән: **олду**—мәғлуб олду, сөз олду, дүз олду; **етди**—сәјаһәт етди, сејр етди, мејл етди, е'тираз етди вә с.

Лакин дил фактлары көстәрир ки, хүсусән **олмаг** көмәкчи фе'ли бә'зән мүстәгил мә'нада да ишләнир вә чүмләдә мүстәгил хәбәр вәзифәсини дашыјыр. Бу бахымдан **шәнлик олачаг** чүмләсиндә, фикримизчә, **олачаг** фе'лини ајрылыгда хәбәр кими тәһлил етмәк даһа дүзкүндүр. Әлбәттә, дејә билирләр ки, ахы **олачаг** сөзүнә конкрет бир суал вермәк чәтиндир; чүмлә үзвү кими ишләнән сөз мүтләг мүәјјән суала чаваб олмалыдыр. «Суаллара чаваб» ады алтындакы әввәлки мәгаләләримиздә биз бу мәсәләјә дәфәләрлә тохунмуш вә фикримизи фактларла әсасландырмаға чалышмышыг ки, суал һеч дә бу вә ја дикәр чүмлә үзвүнү мүәјјән етмәкдә һәмишә һәлледичи рол ојнамыр. Доғрудан да бә'зи һалларда чүмлә үзвүнә мүнасиб суал вермәјин мүмкүн олмамасы онун чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләндијини шүбһә алтына алмаға әсас вермир. Буну нәзәрә алараг, **шәнлик олачаг** чүмләсиндә **олачаг** сөзүнүн хәбәр вәзифәсиндә ишләндијини инкар етмәк доғру дејил. Фикримизи әсасландырмаг үчүн ашағыдакылары да гејд етмәји лазым көрүрүк:

а) һәмин чүмләдә **олачаг** хәбәринин васитәсилә мүбтәдаја чох асанлыгла суал вермәк мүмкүндүр: Н ә   о л а ч а г ? **Шәнлик;**

б) ејни чүмләдә мүбтәда илә хәбәрин арасына мүвафиг сөзләр артырмагла ону (чүмләни) кенишләндирмәк олар: **Шәнлик мәктәбин бинасында олачаг;**

в) орадакы һәр ики баш үзвү ајры-ајрылыгда мәнтиги вурғу алтында тәләффүз етмәк мүмкүндүр: **Шәнлик   о л а ч а г —Шәнлик   о л а ч а г;**

г) һәмин чүмләнин хәбәри башга сөзләрлә дә ифадә едилә биләр (чүмләнин мә'насыны сахламагла): мәсәлән, **Шәнлик кечириләчәк, Шәнлик тәшкил олуначаг, Шәнлик јарадылачаг.**

О, гәһрәманлыг етди вә **Баһар ајы иди** чүмләләриндә исә **етди** вә **иди** сөзләрини ајрылыгда хәбәр кими тәһлил етмәк олмаз. Чүнки нә **етди,** нә дә **иди** сөзү мүстәгил мә'нада ишләнмир. Фикримизчә, фактлар көстәрмәјә еһтијач јохдур.

Чаваб 2. Идиоматик ифадә үзвләринә ајрылмајан сабит сөз бирләшмәсидир. Һәр бир сөз хәбәрлик категоријасында чүмлә ола билдији кими, идиомалар да бу хүсусијјәтә маликдир. **Бундан көзүм су ичмир** «бирләшмәсинин» чүмлә кими ишләнмәси мәһз бурадан ирәли кәлмишдир. Демәк, онун чүмлә олмасына шүбһә јохдур. Бәс һәмин чүмләни үзвләринә ајырмаг олармы? Идиоманын тәркиб һиссәсини тәшкил едән компонентләри јох (һәмин компонентләр «көзүм су ичмир» сөзләриндән ибарәтдир). Лакин **бундан** сөзү идиоманын компоненти олмадығы үчүн чүмләдә мүстәгил үзв кими чыхыш едир. Беләликлә, ајдын олур ки, һаггында данышылан чүмлә ики үзвдән — хәбәр вә тамамлыгдан ибарәтдир: **Көзүм су ичмир** — хәбәр, **бундан** — тамамлыгдыр. Бу чүмләдә баш үзвләрдән јалныз бири (хәбәр) иштирак етдији үчүн, ону тәктәркибли чүмлә һесаб етмәк әсаслыдыр.

Суал. Проф. М. Ч. Чәфәров IX синфин «Әдәбијјат» дәрслијиндә Ч. Мәммәдгулузадәнин **«Данабаш кәндинин әһвалатлары»** әсәрини роман адландырмышдыр. Дикәр мәнбәләрдә исә һәмин әсәрин повест олдуғу көстәрилир. Бу фикирләрдән һансы дүзкүндүр?

Һ. Гасымов — Г у т г а ш е н   р а ј о н у.

Чаваб. «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәриндәки һадисәләрин кедиши, характери, әкәр тә'бири чаизсә, **роман чәрчивәсинә даһа** чох ујғун кәлир. Лакин әсәрин нөвүнү мүәјјәнләшдирмәкдә һәчм дә аз рол ојнамыр. «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәри бу бахымдан роман сајыла билмәз; тәдгигатчыларын сөјләдикләри кими, повестдир.

IX синфин дәрслијиндә һәмин әсәрин роман адландырылмасы, көрүнүр, диггәтсизлик нәтичәсиндә бурахылмыш сәһвдир.

Суал 1. «Мән чошгун Күрлү, сакит Аразлы Азәрбајчанам» чүмләсиндә **Күрлү** вә **Аразлы** сөзләрини бөјүк һәрфлә јазмаг нә дәрәчәдә дүзкүндүр?

Суал 2. Әсасән сөзүнү һансы нитг һиссәсинә дахил етмәк олар? Мәтбуатда **әсасән** сөзүнүн чүмләдә бә'зән веркүллә ајрылмасы нәдән ирәли кәлир?

Ә. Бахшыјев — О р д у б а д   р а ј о н у.

Чаваб 1. Мә'лум олдуғу үзрә, хүсуси исимләр -лы, -ли, -лу, -лү шәкилчиләрини гәбул етдикдә үмуми исмә чеврилир вә кичик һәрфлә јазылыр; мәсәлән, **Москва—москвалы, Кәнчә—кәнчәли** вә с. «Мән чошгун Күрлү, Сакит Аразлы Азәрбајчанам» чүмләсиндәки **Күрлү, Аразлы** сөзләриндә исә һәмин шәкилчиләр онлары үмуми исмә чевирмир. Бурада -лы,-лү... шәкилчиләри, бир нөв, үслуби мә'на дашыјыр;

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Күрү олан, Аразы олан мә'наларыны ифадә едир. Мәһз буна көрә һәмин чүмләдә **Күрлү** вә **Аразлы** сөзләринин бөјүк һәрфлә јазылмасы тамамилә дүзкүн олуб, мүстәсналыг тәшкил едир.

Чаваб 2. Әсасән сөзү, јеринә көрә гошма, зәрф вә ја модал сөз ола билир. Гошма вә ја зәрф вәзифәсиндә ишләнәркән чүмләдә веркүллә фәргләндирилмир. Мисаллара диггәт јетирәк:

1. Јохлама хүсуси тапшырыға әсасән апарылды. Гәрарын 4-чү маддәсинә әсасән тикинти вахтындан бир ај әввәл баша чатдырылмалыдыр. 3. Хәстә әсасән јахшылашыр. 4. Мән өз фикирләрими әсасән јазмышам.

Әсасән сөзү модаллыг мә'насыны кәсб етдикдә исә чүмләдә арә сөз олур вә о, башга үзвләрдән веркүллә ајрылыр; мәсәлән, **Јохламаја, әсасән, бүтүн шө'бә мүдирләри чәлб едилмишләр. Натигин фикирләринә, әсасән, һамы тәрәфдар чыхды.**

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ,
филоложи елмләр намизәди.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУЈУН

«ДӘҺНАМӘ»

Шаһ Исмајыл Хәтаи бөјүк сәркәрдә, дөвләт хадими олмагла бәрабәр һәм дә көркәмли бир шаир олмушдур.

О, 1486-чы илдә Әрдәбил шәһәриндә доғулмушдур. Онун атасы дүшмәнләри тәрәфиндән өлдүрүлдүкдән сонра атасынын достлары кичик Исмајылы тәрбијә едиб охутмушлар.

Һәлә ушаг икән һәрби мәшг вә овла марагланан Исмајыл маһир бир атычы, бачарыглы, чәсарәтли бир гәһрәман олараг тәрбијә алмышдыр. О, һәмишә атасынын вә өлдүрүлмүш гардашынын интигамыны алмаг арзусу илә јашамышдыр.

Бу заман Азәрбајчанын чәнуб һиссәсиндә шаһзадәләр арасында кедән мүбаризә күндән-күнә шиддәтләнирди. Бүтүн бунлар Исмајылын сијасәт мејданына чыхмасы үчүн зәмин һазырлајырды.

Нәтичәдә Исмајыл 1500-чү илдә Әрдәбилә кәлди. Шејх Һејдәр оғлунун кәлдијини ешидән тәрәфдарлары онун башына топландылар. Исмајыл гүввәтли бир орду илә Әрдәбилдән Гарабаға кечди. Бурада ордусунун сајы даһа да артды. О, һүчум едиб атасынын гатили олан Ширваншаһ Фәррух Јасара галиб кәлди вә ону өлдүрдү. Беләликлә Ширваны өзүнә табе етди.

Ағгојунлу Әлвәнд Мирзә 30 минлик орду илә Исмајылын үзәринә һәрәкәт етди. Исмајыл бу бөјүк гүввәни 7 минлик бир дәстә илә мәғлуб етди. 1502-чи илдә галибијјәтлә Тәбризә кирән Исмајыл өзүнү шаһ е'лан етди.

Шаһ Исмајыл һакимијјәти әлә алыб мүстәгил Азәрбајчан дөвләтини әсасландырдығы заман дөрд тәрәфдән дүшмәнләрлә әһатә олунмушду.

1515-чи илдә Түркијә султаны Сәлим бөјүк бир орду илә гәфләтән һүчум едиб Шаһ Исмајылы мәғлуб етди. Бу мүһарибәдә Шаһ Исмајыл бәрк јараланды. Түркијә ордусунун одлу силаһдан истифадә етмәси бу мәғлубијјәтә сәбәб олду. Бундан сонра Шаһ Исмајыл даһа һәрби сәфәрләрә чыхмады. Өмрүнүн галан һиссәсини өлкәдә мәдәнијјәтин инкишафына, онун абадлығына сәрф етди.

Азәрбајчаны бирләшдириб гүввәтли бир дөвләт јарадан бу шаир-һөкмдар әһалинин вәзијјәтини нисбәтән јахшылашдырмыш, Азәрбајчан дилини дөвләт дили сәвијјәсинә галдырмыш вә өлкәнин алим, шаир вә рәссамларыны сарај әтрафында топламышдыр.

Scanned with CamScanner

Шаһ Исмајыл истедадлы бир шаир олуб Хәтаи тәхәллүсү илә көзәл ше'рләр јазмышдыр. О «Диван» јаратмыш, «Мәнагибүл-әсрар вә бәһчәтүл-әһрар» кими гошмалар мәчмуәси вә «Дәһнамә», «Нәсиһәтнамә» кими мәснәвиләр јазмышдыр.

Шаир инсана вә тәбиәтә олан мәһәббәтини «Дәһнамә» әсәриндә үмумиләшдирмишдир. Онун мәһәббәт мөвзусунда јазылмыш гәзәлләри «Дәһнамә» адлы әсәриндә өз әксини тапмышдыр:

«Дәһнамә» — он мәктуб демәкдир. Бурада шаир гијаби сурәтдә севмиш олдугу севкилиси илә өзү арасындакы он мәктубу нәзәрә алараг, әсәри «Дәһнамә» адландырмышдыр.

«Дәһнамә» әсәри илк дәфә 1923-чү илдә јазычы С. Мүмтаз тәрәфиндән «Маариф вә мәдәнијјәт» мәчмуәсиндә нәшр едилмишдир. Әсәрин нисбәтән мүкәммәл нәшри 1948-чи илдә нәшр едилмишдир.

«Дәһнамә»нин јени нәшрини Ушагкәнчнәшр 1959-чу илдә бурахмышдыр. Һәмин нәшрә профессор Һ. Араслы «Шаһ Исмајыл Хәтаи вә онун јарадычылығы» адлы кириш јазмышдыр.

«Дәһнамә» мәснәвиси белә бир киришлә башлајыр:

Гыш кетди, јенә баһар кәлди.
Күл битди вә лаләзар кәлди.
Гушлар гамусу фәғанә дүшдү,
Ешг оду јенә бу чанә дүшдү...

«Дәһнамә»нин сонунда изаһлар вә луғәт дә верилмишдир.

«АХТАРЫШЛАР, КӘШФЛӘР»

«Азәрнәшр»ин бурахдығы һәмин китабда Азәрбајчан поезијасы тарихиндә чох бөјүк ролу вә јери олан Рәсул Рзанын һәјат вә јарадычылығындан бәһс олунур.

Мүәллиф К. Әлибәјова шаир һаггында сөһбәтинә башламаздан әввәл онун анадан олдугу Көјчај шәһәринин гысача тәсвирини верир, сонра шаирин поетик симасыны охучулара көстәрмәклә јанашы, онун достлуг етдији вә мүәјјән гәдәр һәм өзүнү, һәм дә ону әһатә едән мүһити дәрк етмәкдә она фајдасы тохунан инсанларла әлагәсиндән бәһс едир. О, сөһбәтләрини мүхтәлиф башлыглар алтында верир. «Мәнбә вә көкләр» адлы башлыг алтында кедән сөһбәтиндә нағыл едир ки, Р. Рза беш јашында икән атасы Мирзә Ибраһим вәфат етмишдир. М. Ибраһим заманәсинин савадлы адамларындан иди. Онда билијә вә маарифә фитри истедад вә һәвәсварды. Көјчај шәһәриндә гәза началникинин дәфтәрханасында катиб вә тәрчүмәчи ишләмишдир.

О илләр Көјчајда фанатизм вә чәһаләт һөкм сүрүрдү. Лакин буна бахмајараг, о, гызларыны дүнјәви мәктәбә көндәрмишди, гызлары чадрасыз кәзирди. Буна көрә онун аиләсини кафир, бәһаји адландырмышдылар.

М. Ибраһим өз дөврүнүн мүтәрәгги көрүшлү адамы иди. Аиләсинин үзвләринә, сәнәтә, доғма әдәбијјата вә фолклора, гоншу халгларын дил вә әдәбијјатына мәһәббәт дујғусу ашыламыш, евинә гәзет вә журналлар јаздырмышды. Сатирик «Молла Нәсрәддин», рус дилиндә нәшр олунан «Нева», «Пробуждение» журналлары, јарашыглы чилдли олан шәкилли «Светлјачок» ушаг журналы дүнјада баш верән һадисәләрдән аиләни хәбәрдар едирди.

CamScanner ile tarandı

Балача Рәсулун ән чох севдији пешәләри Азәрбајчан, рус вә фарс дилләриндә китабларла долу олан бөјүк китаб долабыны арашдырмаг иди.

Шаирин анасы Мәрјәм дә әдәбијјатла марагланырмыш, о, Фүзулинин, Натәванын вә Сабирин гәзәл вә ше'рләрини охујармыш, халг нағыллары данышармыш, бәдаһәтән ше'р дејәрмиш. Шаирин өзүнүн е'тираф етдији кими, онун көнлүндә поезијаја мәһәббәти анасы ојатмышдыр.

Шаирин анасы 18 јашында әрә кедиб, 27 јашында дул галмышдыр. Лакин буна бахмајараг о, огул вә гызларынын охујуб тәһсил алмаларына һәрраситә илә чалышыр вә буна наил олурду.

«Лагејдликдән гачыш» башлығы алтында кедән сөһбәтдән ајдын олур ки, Рәсул алты јашында икән мәктәбә кетмишдир. О, гыса вахтда охумаг, јазмаг вә сајмаг өјрәнмишдир.

1920-чи ил... Шәһәрә 11-чи болшевик ордусу кәлди. Бу һадисә шаирин хатириндә дәрин из бурахмышдыр.

Он дөрд јашындан Рәсулун һәјатында јени, интенсив дөвр башлајыр. 1924-чү илдә о, комсомола дахил олур. О, драм дәрнәји јарадыб она рәһбәрлик едир.

Р. Рза илк ше'рини доггуз јашында јазмышдыр. 1928-чи илдә онун дәрч етдирдији «Комсомолчулар» ше'ри Рзанын рус дилинә тәрчүмә едилән илк ше'ри иди. Ше'рдә дејилирди:

Биз комсомолчулар
тунчүзлүләрик,
Гангара тарихдән
ләкәләр силәрик.
Гарт әсрләрин
һагсызлыгыны
ганла, аловла
мәһв едәјәрик.
Тәртәмиз ачарыг
јоллары, ризләри.
Таныјар тарихләр
мәрдликлә бизләри.

1930-чу илдә Р. Рза Бакыја кәлир вә һәмишәлик бурада мәскән салыр. Һәмин илдә о, «Кәнч ишчи» гәзетиндә тәрчүмәчи кими чалышмаға башлајыр. Бурада о, шаир вә тәнгидчиләрлә көрүшүр, таныш олур, бүтүн бунлар исә онун кәләчәк фәалијјәтинә бөјүк көмәк едирди.

Р. Рза јарадычылығынын башлыча гајәсини вәтәндашлыг, чошгун публисистика, фәлсәфи дүшүнчәләр вә епик вүс'әт тәшкил едир. Лакин онун ше'рләри арасында јүксәк мәһәббәт лирикасы нүмунәләринә дә раст кәлирик.

«Сәләфләр, чығырдашлар»дан бәһс едән мүәллиф јазыр ки, 30-чу илләр Азәрбајчан поезијасында чошгун һисләр, емосионал јүксәлиш, мүбаризә пафосу вә бир гәдәр чылпаг да олса, ичтимаи руһ дујулурду. О дөврдә поезијамызы М. Рәфили, С. Рүстәм, М. Мүшфиг, С. Вурғун, Р. Рза кими поетик истедадлар инкишаф етдирирди. Беләликлә һәмин һиссәдә мүәллиф 30-чу илләрдән сонра Азәрбајчанда јазыб јаратмагда олан кәнч гүввәләрин јарадычылығындан бәһс едир. О чүмләдән Р. Рзанын принсипиал әһәмијјәт вердији програм әсәри

Scanned with CamScanner

олан «Болшевик јазы» ше'риндән сонра бир-биринин ардынча јазды-
ғы вә нәшр етдирдији «Чапеј», «Алманија», «Мајаковски», «Мадрид», «Ана» вә с. ше'рләриндән бәһс олунур.

Мүәллиф ону да көстәрир ки, бу дөврдә Р. Рза јарадычылығынын башлыча мөвзусуну бејнәлхалг һадисәләр тәшкил едирди. Бу, тәсадүфи дејилди, чүнки о вахт гәзетләр бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын күчләнмәси вә Авропада фашизм тәһлүкәсинин кетдикчә артдығы барәдә хәбәрләрлә долу иди.

Р. Рза öз «фрагментләр»индә о илләрин һәјәчаныны әкс етдирирди. Ону новатор шаир адландырмаға башлајырдылар. Бу, чох әламәтдар иди, чүнки өз јарадычылығы илә һәмишәлик олараг јени ше'рә јол ачан Рәсул Рзаны бу күн новатор шаир адландырмаг чох асандыр. Лакин о вахт онун јарадычылығынын новаторлуг маһијјәтини јалныз поезијанын дахили аләмини дујан вә инкишафын истигамәтини дүзкүн баша дүшмәк габилијјәтинә малик објектив тәнгид гијмәтләндирә биләрди.

1931-чи илдә Р. Рза «Ленин» ше'рини јазмышдыр. О вахтдан бәри Иличин сурәти даим онун хәјалында јашамыш вә совет поезијасынын көркәмли әсәрләриндән бири олан «Ленин» поемасы јаранана кими ону тәрк етмәмишдир.

1937—1939-чу илләр Р. Рза һәјатынын ән фәал дөврү олур.

«Һәјәчанлы күнләрин достлуғу» башлығы алтында мүәллиф Бөјүк Вәтән мүһарибәси күнләриндә јаранан Азәрбајчан әдәбијјатындан бәһс едир вә Р. Рзанын бу заман јаздығы «Вәтән», «Бәхтијар», «Азәрбајчанлы дәјүшчүләри», «Шам», «Ленинград», «Ары» вә с. ше'рләриндә совет адамынын мәрдлијини, фикир вә арзуларыны, Вәтән мәһәббәтини, динч вә сакит күнләрә олан үмид вә хәјалларыны тәрәннүм етдијини көстәрир.

«Инсан, идарә башчысы» башлығы алтындакы сөһбәтдә Р. Рзанын 1942—1947-чи илләрдәки фәалијјәтиндән бәһс олунур. Көстәрилир ки, бу заман о, киностудијанын директору, даһа сонра Азәрбајчан Дөвләт Кинематографија Комитәсинин сәдри, кинематографија назири олур.

Рәсул һәм һәјатда, һәм ичтимаи фәалијјәтдә, һәм дә поезијада дәрин, хәлги, милли кејфијјәтләрә маликдир. Ондан өтрү әсил сәнәткар олмаг—халгын талеји илә јашамаг демәкдир.

Р. Рза мәктәб өзфәалијјәт дәстәсинин рәһбәрлијиндән, комсомол өзәји катиблијиндән, Азәрбајчан Пролетар Јазычылары Чәмијјәтинин идарә һеј'әти үзвлүјүндән республика Али Советинин депутатлығына гәдәр бөјүк јол кечмишдир.

Бу күн Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасынын Баш редактору олан Р. Рза иш вахтынын бөјүк бир гисмини ичтимаи фәалијјәтә һәср едир. О, Асија вә Африка өлкәләри илә Совет Һәмрә'јлик Комитәсинин рәјасәт һеј'әтинин үзвү, Сүлһү Мүдафиә Комитәсинин сәдр муавини, ССРИ Јазычылар Иттифагы идарә һеј'әтинин үзвү, Азәрбајчан Јазычылар Иттифагы рәјасәт һеј'әтинин үзвү, Хәбәрләр Мәтбуат Акентлијинин Азәрбајчандакы ичтимаи идарә һеј'әтинин сәдридир.

Р. Рза чох кәзир, сәфәрләрә чыхыр. О, Һиндистанда, Индонезијада, Бирмада, Албанијада, Ливанда, Југославијада олмушдур. Үмумиттифаг Сүлһү Мүдафиә Комитәсинин бүтүн конфрансларында иштирак етмишдир.

«Әсас мөвзунун шаири» мөвзусунда кедән сөһбәтдә мүәллиф јазыр ки, Ленин һаггында поема јазмаг фикрини Р. Рзада бөјүк инсани дујғулар, һәјәчанлар доғурмушдур. Сонралар Р. Рза өзүнүн ән шаһ әсәри олан «Ленин» поемасыны јаратмышдыр. Ленинин үлви инсани мәзијјәтләри вә бәшәријјәт гаршысында мисли көрүнмәмиш хидмәтләри Р. Рзанын «Ленин» поемасында хүсуси бир исте'дадла тәрәннүм едилир.

Ленин ингилаб күнү,
мүбаризәдә һәр ан
партијаны кечилмәмиш
јолларла апарандыр.
Ленин — бөјүк фикринин
амансыз гүдрәтијлә
әсрин гаранлығыны
шимшәк кими јарандыр.
Ленин — галхыб ән јүксәк
зирвәсинә дағларын
бахыр, ајдын көрүнүр
кениш үфүгләр она...

Бу поемада ленинизмин зәфәр бајрағынын өз азадлыг вә истиглалијјәти угрунда мүбаризә апаран бүтүн өлкәләрдә өзүнә јол ачдығы, өлкәмизи биринчи олараг коммунизмә кәтириб чыхармағы бөјүк руһ јүксәклији илә әкс етдирилмишдир.

Даһа сонра мүәллиф китабчасында «Инсан вә заман», «Јаз кәлир», «Инсан вә дүнјанын рәнкләри», «Кәнчлик» башлыглары алтында сөһбәт апарыр.

«Ахтарышлар, кәшфләр» китабын сон башлығыдыр. Бу башлыг алтында мүәллиф сөһбәтинә белә башлајыр: бөјүк шөһрәт тапмыш «Рәнкләр»дән сонра Р. Рза бир-биринин ардынча јени ше'р силсиләләри јаратмышдыр. Бунлар онун поетик имканларынын түкәнмәзлијини көстәрир.

Мүәллиф китабыны бу сөзләрлә битирир:

Р. Рза јарадычылығы милли сәнәтин чәрчивәләрини кенишләндирир, Азәрбајчан халгынын һәјат вә мәдәнијјәтини өјрәнмәјә көмәк едир, ејни заманда совет вә габагчыл дүнја поезијасыны зәнкинләшдирир. Р. Рза поезијасы өз јүксәк инсансевәр идејалары, һәмишә јени вә көзләнилмәз образлары илә мүасир инсана естетик зөвг верир, онун үрәк вә зәкасыны зәнкинләшдирир. Бејнәлмиләл естетик дәјәрә малик олдуғу үчүн бу поезија башга халгларын да гәлбинә јол тапыр.

Биз бурада һәмин китабын гыса хуласәсини вердик, лакин китабда халг шаири Р. Рзанын һәјат вә јарадычылығы һаггында кениш мә'лумат верилир.

ОНУ КИМ УНУДАР

Бу китабчаны бөјүк Азәрбајчан јазычысы Ч. Чаббарлынын һәјат јолдашы, мәрһум Сона ханым Чаббарлы јазмышдыр. О, бу һагда белә дејир:

— Бир күн рәфигәләримдән бири мәндән сорушду:
— Сона, сән Чәфәри чохдан таныјырсан?

Scanned with CamScanner

— Нечә мәкәр? — дејә сорушдум.
— Елә-белә, билмәк истәјирдим.
— Бәли, лап чохдан, ушаглыг илләриндән.
— Онда Чәфәр һаггында чох хатирә биләрсән.
— Әлбәттә...
— Бәс нә үчүн хатирәләрини јазыб бир китабча һалында нәшр етдирмирсән?
— Еһ сағ олмуш, — дедим, — мәндә үрәк һаны?
Рәфигәм әл чәкмәди:
— Үрәјини әлә ал, Сона, мүтләг јаз. Инан ки, бу, Чәфәрин өзүнә дә хош кәләр!
Хәјала далдым...

Бәли, онун һаггында чох сөз-сөһбәтим вар. Әслинә галса, елә 60 иллик бүтүн һәјатым Чәфәр һаггында хатирәләрдән ибарәт дејилми? Нәинки онунла бир аиләдә јашадығымыз 12 илдә, һәтта евләнәнә гәдәрки һәјатымда да, хүсусән онун өлүмүндән сонра кечирдијим 35 илдә мән бирчә күн дә, биркә ан да Чәфәрсиз олмамышам, онун әзиз хәјалындан узагда, хош хатирәләриндән кәнарда галмамышам. Өмрүм боју Чәфәр мәнимлә јанашы дурмуш, һәмишә, һәр заман евимдә, отағымда, фикримдә, гәлбимдә јашамышдыр. Ахы... ону ким унудар!

Китаб хатирәләрдән ибарәтдир. Мүәллиф хатирәләрини бөјүк драматургун һәјат вә јарадычылығыны өјрәнәнләрә, әсәрләрини тәдгиг едәнләрә, пјесләрини тамашаја гојанлара вә ону севә-севә охујанлара көмәк етмәк мәгсәди илә јазмышдыр. Мәсәлән, мүәллиф китабчасынын бешинчи фәслини белә башлајыр: — Халгымызын көзәл бир мәсәли вар: гајғыкеш, хошхасијјәт адамлар үчүн дејирләр ки, «бөјүклә бөјүкдүр, ушагла ушаг». Чәфәр дә белә инсанлардан иди. Өзү кәнч олмасына бахмајараг, гоча илә гоча, көрпә илә көрпә кими рәфтар едәрди. Һамы илә дил тапар, бөјүкләрлә ширин-ширин сөһбәт етдији кими, ушагларла да һәвәслә әјләнәрди. О, ушаглары чох севәрди; һәм дә тәкчә өз огул вә гызыны дејил, бүтүн ушаглары... Һамысыны өз баласы билир, кәнч нәслә кәләчәјимиз кими бахырды. «Мирзәли» (ушаглар ону белә чагырырдылар) бүтүн мәһәллә ушагларынын севимли досту иди.

Хатирәләрдә мүәллифин көрүб билдикләриндән әлавә, јашча өзүндән бөјүк олан гоһум вә танышларындан Чәфәр һаггында ешитдикләри дә гәләмә алынмышдыр.

«ДИЛ ВӘ ҮСЛУБ МӘСӘЛӘЛӘРИ»

«Кәнчлик» нәшријјаты профессор А. Ахундовун «Дил вә үслуб мәсәләләри» адлы китабыны бурахмышдыр.

Китабда дил вә үслуб мәсәләләри илә әлагәдар олараг бир сыра мәгаләләр дәрч олунмушдур. Бу мәгаләләр сырасында «Шаир вә дил», «Шаир вә сөз», «Ч. Мәммәдгулузадә вә сатира дилимизин бә'зи мәсәләләри», «Бәдии дил вә хәлгилик», «Бәдии дилимизин көзәл нүмунәләри», «Поемаларымызын дили һаггында гејдләр», «Кәнч шаирләрин әсәрләриндә дил вә үслуб мәсәләләри» вә «Кәнч Азәрбајчан поезијасы һаггында гејдләр» вардыр. Мүәллиф дил вә үслуба бир әдәбијјатшүнас көзү илә бахмыш, бәдии дилдә үслуби мә'нанын грам-

матик мә'надан кејфијјәтчә үстүн олмасы фактыны әтрафлы тәһлил етмишдир.

«Шаир вә дил» мәгаләсинин ән көзәл мәзијјәтләри дилимизин фонетик имканларынын бәдии дил бахымындан чох дәриндән вә әтрафлы арашдырылмасыдыр. Дилимиздә саитләрин чохлуғу, вурғу вә интонасија зәнкинлији, сәсләрин аһәнкдарлығы бәдии дилин нәһајәтсиз чаларлыгларыны јаратмаг үчүн көзәл имканлар јарадыр. Мүәллиф бу саһәдә тәдгигат апаран проф. Ә. Дәмирчизадәнин акад. М. Чәфәрин угурлу ахтарышларыны давам етдирмиш, аглабатан мүлаһизәләр сөјләмишдир.

Китабда һәмчинин поезија дили үчүн сонор самитләрин (л, м, р, н) әһәмијјәти, онларын музыкал тона малик олмасы, авазлығы, сәдалы олмасы хүсусијјәти вә бундан ше'р јарадычылығы техникасында истифадә етмәјин әһәмијјәти һаггында кениш сөһбәт ачылыр.

«Бәдии дил вә хәлгилик» мәгаләсиндә хәлгилик анлајышынын јазычынын ана дилини мүкәммәл билмәси илә бағлы олан чәһәтләри арашдырылыр. Мүәллифә көрә бәдии дилин хәлгилији үчүн әсас шәртләрдән бири лүғәт зәнкинлијинә малик олмагдыр. Сәнәткар, һәр шејдән әввәл, мәнсуб олдуғу халгын сөз хәзинәсинә дәриндән бәләд олмалыдыр.

Китабда «Кәнч Азәрбајчан поезијасы һаггында гејд»ләр мәгаләси дә мәсәләләрин гојулушу, тәһлилин елми дәринлији илә охучунун диггәтини чәлб едир. Бу мәгсәдлә 60-чы илләрдә әдәбијјата кәлән кәнчләрин јарадычылығы чох гајғы вә тәләбкарлыгла тәһлил олунур. Ч. Новрузун, Ф. Гочанын, Ә. Салаһзадәнин, Ф. Садыгын, Ш. Салмановун, И. Исмајылзадәнин вә башгаларынын јарадычылығы проф. А. Ахундовун чох күчлү мәнтиги тәфәккүрүнүн призмасындан кечирилир.

Үмумијјәтлә мүәллифин китабында кәнч мүәллиф өз үзәриндә нечә ишләмәли, дедији фикри нечә ифадә етмәлидир? кими мәсәләләрдән данышылыр.

«САБИРИН САТИРИК ШЕ'РЛӘРИНИН ЛЕКСИКАСЫ»

Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјатынын бурахдығы «Сабирин сатирик ше'рләринин лексикасы» ингилабы сатирамызын баниси М. Ә. Сабир һаггында јазылмыш самбаллы тәдгигат әсәрләриндән сајылмалыдыр.

Мүәллифин һәмин монографијасында Сабирин дили вә фәрди үслубу тәдгиг олунур. Әсәрә бөјүк һөрмәт вә гијмәт газандыран чәһәт дә елә бурасыдыр. Чүнки әдәбијјатшүнаслыгда Сабир һаггында аз дејилмәмишдир. Лакин дилчиликдә исә бу һагда демәк олар ки, дејилмәмишдир.

Р. Мәһәррәмованын һәмин монографијасы дилчилијимиз саһәсиндә олан бу бошлуғу гисмән дә олса долдурур.

Китабда синонимләр әсас јер тутур. Чүнки синонимләрин омоним вә антонимләрә нисбәтән үслуби имканлары кенишдир. Буну Сабирин сатиралары дөнә-дөнә сүбут едир. Бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, Сабир анчаг–үмумхалг дилиндән алдығы синонимләрлә кифајәтләнмәмиш, орижинал ифадәләр өзүндән синонимләр дә јаратмыш-

дыр. О, чох вахт дилимизин лүғәт тәркибиндә олан ифадәләрин гурулушундан, мә'насындан истифадә едир, мәгсәдинә ујғун јениләрини јарадыр.

Р. Мәһәррәмова Сабирин фәрди үслубуну мүәјјәнләшдирмәји өз тәдгигатынын әсас објектинә чевирә билмиш вә буна демәк олар ки, наил ола билмишдир.

Сабири өз мүһитиндән, дөврүндән ајырмаг олмаз. Буна көрә дә онун дилиндә ишләнән бир сыра әрәб—фарс сөзләрини Азәрбајчан дили сөзләринин синоними кими көтүрмәк лазымдыр.

Фе'ли синонимләр ејни көклү синонимләр, һәмчинс синонимләр, лексик-семантик омонимләр, мүтләг вә нисби антонимләрин грамматик вә үслуби хүсусијјәтләринин изаһы да әсәрин јахшы тә'сир бағышлајан чәһәтләриндәндир.

Гыса десәк, китабы вәрәгләдикчә Сабирин мәһарәти, бачарығы вә усталығы илә даһа дәриндән таныш олмаг олур.

«КЕЧИЛМӘМИШ ЈОЛЛАРЛА»

Азәрбајчан совет поезијасынын инкишафында Сүлејман Рүстәмин бөјүк хидмәти вардыр. Белә ки, Совет һакимијјәтинин илк илләриндә јени јетишмәкдә олан кәнч јазычылар ичәрисиндә өз ше'рләринин сијаси кәскинлији вә актуаллығы илә сечилән С. Рүстәм, һәлә о заман әдәбијјатда буржуа романтикләринә, буржуа-милләтчи јазычылара гаршы апарылан мүбаризәнин өн сыраларында кетмишдир.

Шаир Атиф Зејналлынын «Елм» нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмыш «Кечилмәмиш јолларла» адлы әсәри Азәрбајчан совет әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәси С. Рүстәмин јарадычылығына һәср олунмушдур. Мүәллиф Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра мәзмунча сосиалист, формача милли олан јени әдәбијјатын, хүсусилә дә јени поезијанын јаранмасы вә тәшәккүлү үзәриндә дајаныр, онун әсас мәрһәләләрини совет ше'ринин јарадычыларындан бири —С. Рүстәмин јарадычылығы илә әһатәли бир шәкилдә тәдгиг едир, шаирин илк гәләм тәчрүбәләриндән бу күнә гәдәрки инкишаф просесини көстәрир.

Монографијада классик әдәби ирсимизин, рус вә дүнја мүтәрәгги ше'ринин С. Рүстәм јарадычылығына мүсбәт тә'сириндән, сосиалист реализминин вә ингилаби романтиканын шаирин инкишафы вә пүхтәләшмәси үчүн јаратдығы имканлардан данышылыр.

Редаксија һеј'әти: **А. Абдуллајев** (редактор), **Ә. Рәчәбов** (редактор муавини), **М. А. Асланов, Ә. Әфәндизадә** вә **З. Сәмәдов.**

Корректор **Сона Маһмудова.**

Чапа имзаланмыш 30/VIII-1971-чи ил. Кағыз форматы 60×84¹/₁₆=3,5 кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги. ФГ 04725. Сифариш 4895.
Тираж 10300

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82,

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

25 гəп. 76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 3

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1971

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner